

ОЛЕКСА ТОВСТЕНКО

ІСПОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
МИСПЕЦТВА

1

НЮРНБЕРГ.
ФЮРТ

**Історія
українського
мистецтва**

Олекса Повстенко

Історія українського мистецтва

Частина перша

Н ю р н б е р г - Ф ю р т 1 9 4 8

Olexa Povstenko

**HISTORY
OF UKRAINIAN ART**

First Part

Nürnberg - Fürth 1948

П Е Р Е Д М О В А

Предложена праця з історії українського мистецтва є тільки першою частиною загального курсу, що його автор викладав впродовж кількох років у відповідних навчальних закладах на Україні, а тепер, на еміграції, продовжує викладати в Українському Вільному Університеті.

До цієї частини входять в дуже стислому викладі розділи про мистецтво на українських землях за часів нашої передісторії, отже, про мистецтво палеоліту, неоліту, енеоліту, часів надчорноморських грецьких колоній та про греко-скитське мистецтво.

З часів ранньої історії України також подано — досить конспективно — відомості про наше дохристиянське мистецтво.

Історія українського мистецтва від часів запровадження у нас християнства викладена в окремих розділах: архітектура, різьба, малярство, ужиткове мистецтво та книжна графіка.

З огляду на малосприятливі для подібних видань еміграційні умови — ілюстративний матеріал до цієї праці частинно подано у вигляді репродукцій з дуже нечисленних і випадково завезених з України видань минулих років. Проте, більшість ілюстративного матеріалу є оригінальна і це в першу чергу стосується до частково ніде ще не опублікованих світлин, креслеників та рисунків, що ними автор намагався ілюструвати історію українського мистецтва як найповніше.

З тих же причин еміграційного характеру дана праця в жадному разі не може претендувати на якусь вичерпність. В ній багато чого ще бракує, але ж, беручи до уваги дуже нечисленну літературу з українського мистецтва, що була видана в останніх повоєнних часах на еміграції (лише деякі короткі розвідки та статті), сподіваємось, що наша праця буде корисним підручником для нашого студентства, а також здобуде собі признання і серед широких кіл українського громадянства на еміграції, що знайде в ній відомості про високу культуру українського народу та його самотутнє мистецтво.

Остання жахлива світова війна, що кількома згубними хвилями прокотилась по наших і без того сплюндрованих землях, знищила нам велику кількість мистецьких пам'яток. Багато перлин української національної архітектури, переважно найцінніших для нас храмів з великокняжої і гетьмансько-козацької доби України, лежить тепер у руїнах. Безоглядним бомбардуванням і наміреним висаджуванням в повітря багато наших музеїв з неоціненними мистецькими скарбами,

кращі будови, навчальні заклади, бібліотеки тощо перетворені на попелища. Величезну кількість експонатів з наших музеїв окупанти вивезли.

Але ще перед війною українське мистецтво зазнало величезних утрат з причини свідомого нищення окупантською большевицько-російською владою пам'яток української національної культури.

В наслідок беззастережної антирелігійної настанови советського комуністичного режиму і зненависти чи в кращім разі войовничої антипатії до всього, не ним створеного, безліч наших храмів зруйнована або перетворена на склепи, магазини, кіно, спортові залі та клуби, що привело їх до страшного запустіння. Всі наші музеї пристосовано до потреб урядової комуністичної пропаганди. Дуже багато експонатів з наших музеїв вивезено до музеїв російських міст, а велику частину їх (головно ікони і золоті та срібні церковні речі) випродано за кордон.

Власне тому автор намагався ілюструвати свій курс по можливості якнайповніше світлинами з неповторних скарбів нашого національного мистецтва, вивезених, розпроданих і знищених вандальською рукою.

Свідомість страшних втрат на полі наших культурних цінностей повинна не послабити, а, навпаки, підсилити інтерес серед громадянства до належного пізнання та глибших студій рідного мистецтва. Автор тішить себе думкою, що його шановні читачі і співотчинники поділять з ним глибоку надію на те, що, коли наш народ звільниться від окупантського ярма, зруйновані архітектурні та інші пам'ятки будуть нами відбудовані або хоч частинно відновлені.

Появу в світ цього курсу уможливили прихильність і повне зрозуміння ставлення з боку керівників тижневика „Час” п. редактора Р. Ільницького і п. редактора М. Колянківського, яким автор висловлює свою найглибшу подяку. Бувши свідомими гострої потреби в подібній публікації, вони взяли на себе увесь тягар клопотів, зв'язаних з виданням цієї праці в теперішні тяжкі часи.

Велику подяку автор висловлює проф. П. Курінному за вельми цінні вказівки і дозвіл користатись його науковими матеріалами, а рівнож і проф. Д. Горняткевичеві, наукові матеріали якого в цій праці також використано.

На окрему подяку заслуговує організаційна допомога моєї асистентки — пані mgr. Р. Шульової, що її ініціативою звичайний університетський скрипт перетворився на нормальне книжкове видання.

А в г с б у р г , 1948.

А в т о р .

МИСТЕЦЬКА УМІЛІСТЬ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Археологічними розкопами на Україні виявлено вже чимало (коло 200) становищ палеолітичної людини з дуже цінними знахідками виробів доби палеоліту, тобто старокам'яного передісторичного періоду, віддаленого від нас, правдоподібно, на багато десятків тисяч літ.

В цей період людина вже навчилася виробляти з каменю, переважно з найтвердішої його породи — кременю, потрібне для себе знаряддя.

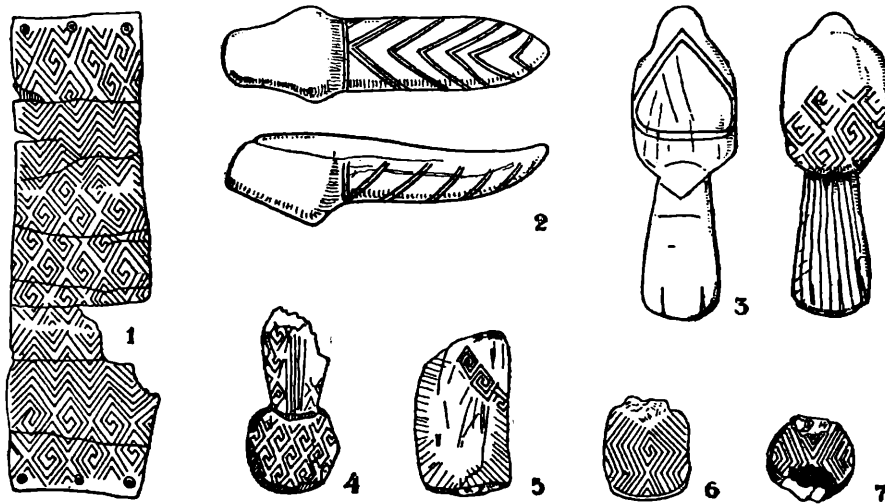
Найстарші сліди людини на Україні, що відносяться до т. зв. мустьєрського періоду, темпорально збігаються з добою останнього зледеніння східноєвропейської рівнини та існуванням найдавніших тварин і звірів — мамута, носорога, мускусного бика, печерного ведмедя та ін.

З багатьох знахідок палеолітичних становищ на Україні досі найцікавішими є оселища первісної людини, виявлені в околицях нашої столиці — Києва та коло с. Мізинь Кролевецького повіту на Чернігівщині.

Крім них, відомі також палеолітичні становища мустьєрського періоду на березі Чорного моря і на Кубані, в Криму, в басейні р. Дінця (Деркульське), на Дніпрі (Кодацьке), на р. Десні (Пушкарське, Чулатівське та ін.); з доби оріньяку є Пушкарське, з доби Маделен — Гонці на Полтавщині та інші.

Палеолітичне становище, виявлене археологом Хвойкою в 1890-х рр. понад Кирилівською вулицею, в урвищах київських гір у напрямі від Подолу до Кирилівського монастиря, належить до найвизначніших відкритих оселищ первісної людини на Україні. Тут серед примітивного крем'яного знаряддя знайдено різьблені фрагменти мамутових іклів з ритованими на них лініями і рисочками та ритованим візерунком досить складної композиції. Спосіб та техніка цього риткування підказали деяким дослідникам-археологам думку поставити цю умілість поряд з мистецькими виробами палеолітичної людини оселища в Пшедмості (Моравія), що відноситься до ранньої пори солютрейської культури, яка заступила собою культуру оріньяцьку.

Мізинське палеолітичне становище верхньооріньяцької доби, розкопане і досліджене в 1909 р. відомим українським палеетнологом Хв. Вовком, являє собою найцінніше з досі знаних палеолітичне оселище не тільки на Україні, а і в цілій східній Європі. Проф. Вовк

Орнаментовані ужиткові речі палеолітичної людини (з розкопів проф. Ф. К. Вовка в с. Мізинь на Чернігівщині). 1) Розгорнутий орнамент браслета з ікловини мамута, 2) Ручка або оздоблене закінчення якогось інструмента (мамутова кістка), 3) Пташок, 4) Частина якоїсь фігурки, 5) Орнаментований костяний клин, 6), 7) уламки орнаментованих фігурок, виконаних з ікловини мамута.

Ornamented Commodities of Palaeolithic Man (from the excavations by Professor F. K. Vovk in the village of Misyń' in the Chernyiv district). 1) Unfolded ornament of a bracelet made of mammoth bone. 2) Handle or ornamented end of an instrument (mammoth bone). 3) Bird. 4) Part of a figure. 5) Ornamented wedge made of bone. 6)—7) Parts of ornamented figures of mammoth bone

прирівнює його до т. зв. Маделенської доби (за визначенням французької археологічної школи Мортільє).

В цьому надзвичайному мізинському скарбі, що свідчить про досить високу палеолітичну культуру на Україні, особливо про тодішню мистецьку умілість, серед останків людського життя та техніки виявлено: кістки різних тварин, черепашки (мушлі) і рештки вугілля, органічні продукти, вживані тодішньою людиною (смола, живиця), камінне знаряддя, вироби господарського вжитку з кости і рогу, різні окраси та предмети магічного чи культового значення.

Цілий ряд речей знайдено в черепній коробці бика — крем'яні знаряддя і орнаментовані вироби з кости; окремо знайдено оленячі роги, уламки мамутових кісток та фарбуючі матеріали для розмалювання і забарвлення різних предметів.

Особливу увагу звертають на себе мізинські оздоблені ужиткові речі, вирізьблені з мамутової кости і вкриті досконалим ритованим візерунком у вигляді виразного геометричного орнаменту, подібного до безмірно пізнішого грецького меандру. Отже, давно усталена думка, ніби меандр був уперше створений греками, після мізинської знахідки стає зовсім безпідставною. Мізинські знахідки відкривають нові сторінки історії мистецтва не тільки українського, а й світового щодо генези і розвитку геометричного орнаменту та техніки його виконання.

Надзвичайно багатий геометричний орнамент на речах з мізинського оселища справедливо викликав свого часу цілу сенсацію в колах істориків культури і мистецтва. Ще ні в одній знахідці палеолі-

тичної доби у цілому світі досі не виявлено такої розкішної і виразистої орнаментации, як в оздоблених предметах мізинського скарбу.

Серед різного роду круглих дукачків і довгастих привісок з виверченими дірочками, орнаментованих по вишліфуваній поверхні мамутової кости, а також оздоблених тоненьких плиточок тощо — перше місце займає чудовий браслет і фрагменти від ще двох інших, суцільно вкриті на всій своїй зовнішній поверхні прекрасним меандровим орнаментом.

Цей браслет являє собою зручну, надзвичайно тонко вирізану з мамутової кости стяжку на руку, що зв'язувалася, чи власне зшнуровувалася через дірочки, висвердлені на кожному її кінці.

Подібним, але менш багатим, як на браслеті, орнаментом були оздоблені якісь загадкові, своєрідної форми предмети, що їх деякі дослідники прозвали „фалосами”; насправді вони, мабуть, мали призначення як якісь інструменти або ручки до них чи держакі.

Викликають великий інтерес також і загадкові щодо свого призначення різьблені з кости та орнаментовані пташки зі зложеними крильцями. Чи це мали бути всього-на-всього дитячі іграшки, чи були вони предметами культового або магічного значення — важко сказати. Деякі з цих пташок навіть добре модельовані; вони мають на своєму хребті ритований трикутник, звернений вершиною до голівки, на боках і хвостіку — паралельні лінії, що мали означати пір'я, а на черевці — доволі складний меандровий орнамент.

Один з учасників археологічних розкопів у Мізині — д-р Л. Чикаленко, аналізуючи мізинські знахідки в своїй дуже цікавій праці — „Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби” (Науков. Зб. Українськ. Університету в Празі, 1923 р.), розмежовує геометричні орнаменти оздоблених предметів на дві основні групи. До першої, старшої групи він відносить орнаментування предметів у вигляді окремо ритованих рівнобіжних т. зв. кроковок (термін дослідника) та кроковок зі з'єднаними ніжками, в наслідок чого утворюється зигзагова орнаментальна форма. До другої групи дослідник зачисляє форми поодиноких або з'єднаних у загальні площинні композиції низок меандрових закрутів. Проте деякі вироби він не може зарахувати до певної групи, бо вони оздоблені зразками орнаменту обох типів.

Д-р Чикаленко відзначає основну різницю далеко пізнішого античного грецького меандру від своєрідного мізинського меандрового орнаменту. А la gresque або т. зв. грецький лябіринт (меандр) мав призначення оздоблювати архітектурні деталі: фризи, ліштви, пояски, а також різні вироби: вази, амфори тощо, де він ішов у вигляді суцільної орнаментальної смуги. Мізинський меандр відмінний від грецького тим, що він заповнює оздоблювану площу виробу суцільним рисунком.

Цей суцільний рисунок меандру проте не складається з одної суцільної безконечної лінії, як у переважно горизонтальній смугі à la gresque, а є результатом заламування в той чи інший бік окремих відтинків прямої лінії, що утворюють меандрові закрути.

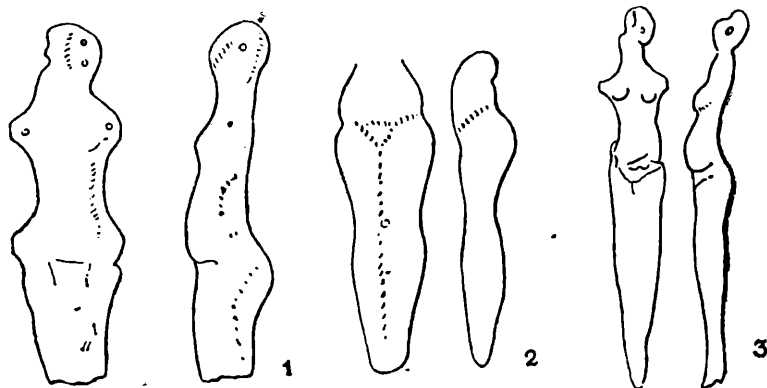
Далі, аналізуючи техніку виконання мізинського меандру, дослідник робить висновок, що: „мізинський майстер не має ще по-

няття лінії симетрії, він її не відчуває. Завдяки цьому тільки, мабуть, у нього з'являються такі фігури, як меандровий закрут". Отже, на думку д-ра Л. Чикаленка, мізинський майстер, збиваючись раз-у-раз у ритуванні рисунку, випадково натрапляв на окремі комбінації лінійних форм і несвідомо прийшов до розв'язки композиції суцільного меандрового візерунку.

Але з цією думкою ледве чи можна погодитись, бо на якому б низькому культурному рівні мізинський майстер не був, все ж він мав відповідно розвинене мистецьке чуття і бодай інтуїтивне відчуття симетрії, без якого він взагалі не зміг би створити такої складної суцільної орнаментальної композиції.

В усякому разі мізинський меандр є самостійний твір місцевого палеолітичного майстра, що в деяких (інколи дуже малих) відмінах заховався через десятки тисячоліть в українських вишивках, писанках, дереворізьбі тощо аж до цього часу. Можливо навіть, що він запозичений греками з саме нашої праісторичної мистецької умілости.

Проф. П. Курінний, говорячи про тодішню людність на Україні зазначає, що „це були ті самі люди, що заселяли тоді всю західню, середню та частково південну Європу і прийшли до нас, полюючи на велетенського звіря по узгір'ях Карпат. Простори поза Україною — Московщина аж до Уралу — жадного населення в ті часи ще не мали, отож і культурних решток не мають". („Коли з'явилася на Україні людина", науково-літературознавчий збірник „Світання", Авгсбург, 1946).

Керамічні жіночі фігурки трипільської доби. Місця знахідок: 1) с. Євлинка (Поділля), 2)—3) Бердашівка та Вила Ярузька (Могилів-Под. повіт).

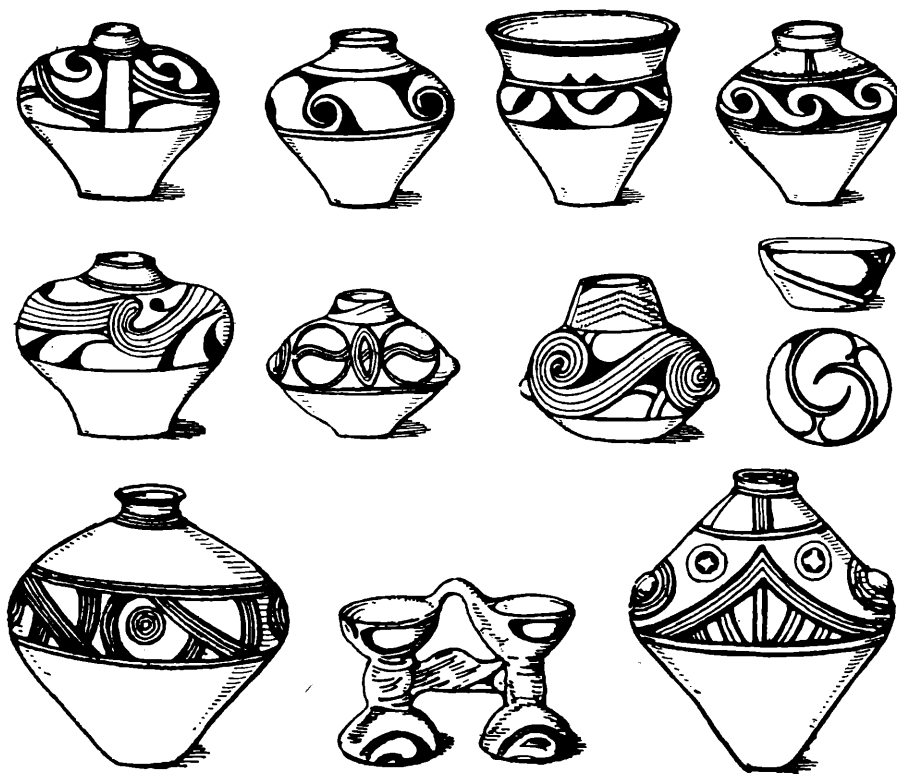
Female ceramic figures from the Trypillian Age
Places of finding: 1) Yevlynka (Podolia). 2)—3) Berdashivka and Vyla Yarus'ka (district of Mohyliv-Podilskyj)

МИСТЕЦТВО НА УКРАЇНІ ЗА НЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ

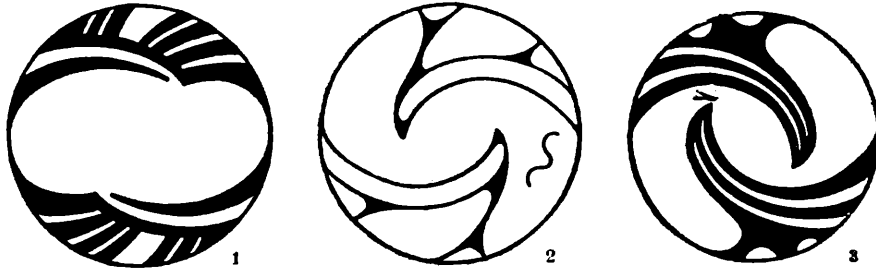
Відомий український археолог В. Хвойка в 1880-х рр. несподівано для цілої світової науки відкрив у районі середнього Наддніпря, біля села Трипілля (Київського повіту), високорозвинену неолітичну культуру, що дістала загальнознану в сьогочасній археології назву (від першого місця її виявлення) трипільської культури.

Ця пишна і барвиста культура розцвіла на Україні в часі від IV до I тисячоліття до нашої ери і була, в порівнянні з тогочасними культурами сусідніх теренів, творчою оазою цілої Європи та Євразії, запліднивши при тому своїми могутніми впливами не тільки ближчі північні та далекі південні периферії, але також Малу Азію, Балкани та Придунайщину.

Культура трипільського чи, як його називає проф. В. Щербаківський, праукраїнського народу, визнана в археологічній науці куль-

Трипільська мальована кераміка. Місця знахідок: Більче, Заліщики, Крутибород
Painted Trypillian Pottery. Places of finding: Bilche, Zalishchyky, Krutyborod

Кераміка неолітичної доби на Україні. Місця знахідок: 1) Заліщики (Галичина), 2) Білче Золоте, 3) Заліщики. З науков. матеріалів до реферату д-ра Л. Чикаленка на конференції УВААН, Аугсбург 1947 р.

Pottery of the Neolithic Age in Ukraine

1) Places of finding: Zalishchyky (Galicia). 2) Bilche Zolote. 3) Zalishchyky. From the scientific materials of the lecture by Dr. L. Tshykalenko at the conference of the Ukrainian Free Academy of Sciences, Augsburg, 1947.

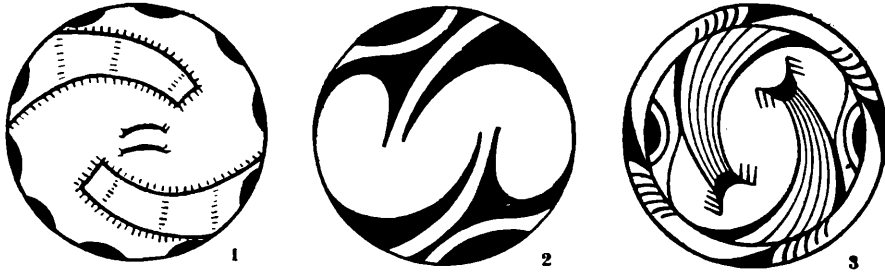
турою передмікенською, обіймає новокам'яну, бронзову і початок залізної доби.

Через недостатню дослідженість початкових етапів неоліту ми не маємо ще вичерпних даних, які уможливили б нам органічно пов'язати неолітичну добу України з палеолітичною. Але маємо вже достатні дані для твердження, що високорозвинена осіла і хліборобська трипільська культура Пра-України з її кількатисячолітньою безпервною традицією є відмежована цілковитою праісторичною прірвою від Польщі та Московщини, в якій сліди хліборобства не сягають глибше за IX ст. по Р. Х., тобто стосуються тільки до часів, коли терени сьогочасної Московщини і частинно Польщі належали до великої княжої держави — Київської Русі.

Тільки в Месопотамії, переддинастичному Єгипті, Китаї та Японії в той час існувала подібна високорозвинена культура, що постала без прямого зв'язку з трипільською культурою України. Співзвучна їм велика культура існувала також в Індії.

Трипільська культура України вже від трьох тисяч років перед Христом (отже, за п'ять тисяч років до нашого часу) поширювалася вздовж нашої споконвічної родючої чорноземної смуги — від Галичини та Наддніпря і до Дону та Кубані. Ця територія була густо вкрита людськими оселями, розташованими одна від одної на дуже невеликій відстані. В найбільше до цього часу дослідженому археологічними розкопками районі біля Трипілля виявлено рештки трипільських оселищ на відстані не більшій, як пів кілометра одне від одного. Отже, околиця була заселена навіть значно густіше, як тепер. Щоправда, селища трипільців були здебільшого невеликі розміром.

Археологічні знахідки свідчать, що трипільська культура на Україні була в своїй істоті не тільки осіла і хліборобська, а й мала високорозвинене скотарство. В останках тогочасних трипільських селищ часто надibuємо кістки домашніх тварин: собак, овець, кіз, волів, коней, свиней, а зі збіжжя — перепалені зерна пшениці та іншої пашні.

Кераміка неолітичної доби на Україні. Місця знахідок: 1) с. Попудня (Уманщина), 2) с. Лисичники (Галичина), 3) Попудня (Уманщина). З науков. матеріалів д-ра Л. Чикаленка на конференції УВАН 1947 р.

Pottery of the Neolithic Age in Ukraine

Places of finding: 1) Popudnia, Uman' district. From the scientific materials of the lecture by Dr. L. Tsykalenko at the conference of the Ukrainian Free Academy of Sciences, Augsburg, 1947.

З початкових часів трипільської культури археологічними розкопками були виявлені знаряддя, якими користувалась тодішня людина України; вони зроблені з кременю, шліфованого каменю та рогу. Для пізніших фаз цієї ж культури вже були характеристичні для тогочасної доби вироби з чистої міді (мотики, сокири — клюваки, шила, кинджали), що їх трипільці вимінювали в Малій Азії та в місцевостях понад Дунаєм на свою пшеницю, мед, рогату худобу, коні тощо.

Малоазійська федерація гірських племен геттитів, що були одним (по єгиптянах і халдеях) з культурних народів старого світу, широко використовувала в другій половині II тисячоліття перед Христом свої багаті копальні мідяної руди на південнім побережжі Чорного моря. З часом геттити почали розробляти копальні залізної руди в тих же місцевостях і помалу замінили свою бронзову зброю на залізну та сталеву.

Розповсюджуючи свої вироби і провадячи з трипільцями обмінну торгівлю, геттити могли легко діставатися до північного берега Чорного моря водним шляхом або доїжджали до них переважно караванними шляхами. В кожному разі останні наукові досліді (проф. Грозний) доводять, що геттити запозичили від трипільців збіжжя, худобу та коня. Дуже вірогідно, що завдяки цим стосункам з геттитами трипільці були в торговельно-обмінних зв'язках також з народами Еляму та Анау.

На думку В. Гурко-Кряжина, трипільці експортували своє збіжжя (крім малоазійських держав геттитів) також до іншого культурного осередку, що постав на островах Егейського моря, а проф. Готьє висловлюється, що: „українські землі від кам'яної доби — це край великих торговельних шляхів і культурних впливів”.

Водночас з високорозвиненим хліборобством та скотарством трипільці посідали відповідно для своїх потреб більш ніж достатню будівельну умілість. Свої селища вони розташовували на високих площинах і плято, на низинах, в ярах і вздовж річок, цебто так само, як і досі оселяються наші селяни. Невеликі назагал селища трипільців плянувались відповідно до потреб їхньої господарки — засадничо хліборобської та скотарської.

Орнамент з трипільської кераміки

Ornament of Trypillian Pottery

Археологічними розкопками цілого трипільського селища біля села Халеп'є на Київщині (недалеко від Трипілля) засвідчено, що житла цього селища були розташовані колом навкруги центрального майдану, який, очевидно, був спеціально запланований для загону худоби.

До цього часу знайдено вже понад три сотні великих трипільських селищ, часто дуже густо заселених.

Жили трипільці в гарно вироблених землянках або і в наземних хатках під двосхилим дахом, з печами і коминами для диму, отже, в житлах, дуже подібних до сьогочасних українських хат. Там, де було більше лісу (як, напр., у північній Київщині), трипільські житла будувалися з дерева, власне з плах, обмазаних ззовні і зсередини глиною. В місцевостях, де бракувало лісу, хати будовано, як і тепер, — з глиняних вальків чи лимпачу або т. зв. саману. В інших місцевостях, наприклад, у сьогочасній Одещині, де було розкопане трипільське селище в околиці села Усатова, хати будувалися з місцевого каменю-вапняку. Залежно від місцевості підлоги в хатах були (як і тепер) переважно глиняні, рідше — з кам'яних плит.

Житла трипільців були здебільшого багатокамерні. В розкопаному коло с. Халеп'я трипільському селищі виявлено типові чотирікімнатні житла; одна кімната була більша, а три інші — менші. Зовнішні розміри хат сягають пересічно 4—6 метрів ширини і 15—20 м. довжини.

В недавно розкопаному трипільському селищі коло с. Буряківки на правому березі р. Синюхи одна з хат мала розміри 14,5×4,0 метри, в ній — піч прямокутної форми розміром 2,60×2,25 м., а на обох кінцях хати були два жертovníки (для виконання відповідних культових обрядів). Жертovníки мали в пляні форму рівнораменного хреста з заокругленими кінцями і з якимись ямками в кожному кінці хреста. Рамена хреста жертovníка були орієнтовані по сторонах світу.

В багатьох місцях розкопів часто були знаходжувані чудові керамічні модельки трипільських хат, що разом із іншими мініатюрними керамічними виробами супроводили — відповідно до тодішніх вірувань покійників на той світ. З цих, чудово розмальованих модельок і решток трипільських хат можна зробити загальний висновок, що наші прапредки мали велике замилювання до кольорового оздоблення свого житла.

Хати праукраїнської людности були з неперевершеною досі майстерністю розписані переважно брунатно-рожевими, широкими, декоративно-пишними пасмами. В середині хати впадає в око заокруглена, змурована на широкому помості піч з комином, розписана густо насиченими темночервоними, яскравими фарбами.

Особливу увагу цілий науковий світ звернув на подиву гідне керамічне мистецтво часів трипільської культури на Україні.

В цій культурі вперше з'являється дуже великий кількісно асортимент керамічного посуду, що став потім характеристичним для малоазійських культур та античної грецької кераміки (пітоси, кратери, гідрії, кубки, амфори, аски, ритони та ін). Крім того, заслуговують на увагу мальовані глечики різних форм, горщики, миски багатьох типів, різний ритуальний посуд, ковганки, близнюки, соусники, ложки, якийсь загадковий і дивовижний посуд у вигляді біноклів та ін. Дуже цікаві також статуетки ідолів (жіночі, чоловічі та тваринні зо-

Трипільська мальована кераміка. Вразки, знайдені в с. Володимирівці Уманського повіту (розкопи археол. Б. Безвентлінського 1928 р.).

Painted Tripilian Pottery. Sample found at Volodymyrivka, in the district of Uman'. (Excavations by the archeologist B. Besvenglinskyj, 1928)

браження), згадані вже мініатюрні вотивні моделі хаток та інших господарських будівель і якісь знаряддя, що були призначені для тогосвітнього життя небіжчиків.

У способі виготовлення посуду з дуже добре відмуленої глини вражає висока керамічна техніка і неперевершена досконалість знання її. Є вироби з каоліну високого випалу. Вони дзвінкі, як високоякісна порцеляна, і мають подиву гідну грубину до 1 мм. Це свідчить про високі технічні досяги додинастичної культури передісторичної України. Проф. В. Щербаківський, іменуючи їх парадними, вважає, що вони були спеціально виготовлені для похоронного ритусу.

На підставі досліджень проф. П. Курінного мальований посуд „трипільців” є посудом тільки побутового призначення.

Трипільський посуд пишно оздоблювали ритими, мальованими, а також і наліпленими опуклими орнаментами.

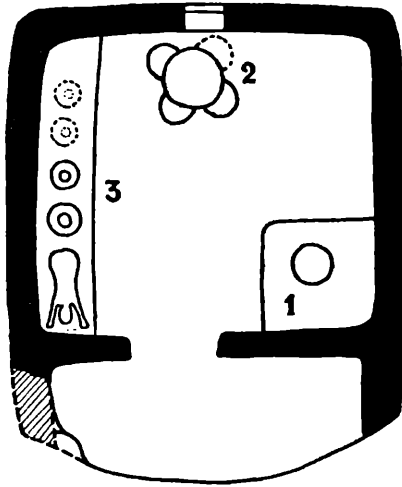
Рита орнамента поєднувалася з білою інкрустацією, яка виразно виділялася на жовтому або червоному полірованому тлі випаленої посудини.

Поліхромна оздоба трипільської мальованої кераміки вражає своїм високоестетичним смаком і тонким почуттям ритму. Сміливий, соковито барвистий орнамент, переважно спірального характеру, покриваючи широкими смугами яскраво брунатне або червоне тло посудини, дуже влучно відповідав опуклій або увігнутій формі її поверхні. Дуже характеристичне для трипільської кераміки поєднання двох тонів — густо насиченого чорного кольору орнаменту та яскраво брунатного тла посудини. Багатство поліхромної оздоби довершували відповідних кольорів ангоби та глазур.

В трипільській мальованій кераміці подібуються такі поєднання барв:

1. На ясно-сірому тлі — чорні матові орнаментальні смуги (с. Томашівка);
2. на тлі тепло піщаного кольору — чорні та фіялкові смуги (с. Буряківка);
3. на ніжному лискованому тлі тону слонової кістки — фіялкові та малинові орнаментальні оздоби (с. Томашівка);
4. на червоному тлі — геометричний орнамент білою фарбою, а через нього — чорні, вишневі і жовті розводи з чорним і білим обрамленням (м. Заліщики, с. Кудринці);
5. на чорному лискованому тлі є пластичний орнамент, інкрустований білими та червоними вставками і пофарбований червоною та білою фарбою (с. с. Чернявка, Борисівка). Крім того, на пізніших етапах розвитку трипільської кераміки застосовувались гравірування посуду, пластичне оздоблення тощо.

В орнаментації трипільського посуду також вперше виступає характеристична меандрова спіраль, znana далеко пізніше в античному грецькому мистецтві під назвою набігаючої хвилі. Прототип меандру криволінійного порядку в трипільській мальованій кераміці постає на основі питоменого їй спірального орнаменту. Волоти трипільського розвиненого спірального орнаменту мають певну закономірність побу-

Плян моделі трипільської хатки з с. Сушківки на Уманщині. 1) Піч з коміном, 2) Жертовник, 3) Підвищення, на якому знаходяться пітуса для зерна і фігура жінки (в лівому кутку), що розтирає зерно.

Design of a Trypillian hut from Sushkivka in the district of Uman'. 1) Stove with chimney. 2) Sacrificial altar. 3) Elevation on which a vessel for corn, the so-called "Pithus", and a female figure grinding corn (in the left-hand corner) are placed

дови рисунку, який базується на засаді горизонтальної проєкції мушлі, як це і констатуємо в пізніших грецьких волютах йонського ордеру.

З часом (кераміка фази В) суцільний безконечник трипільського спірального орнаменту розчленовується, а окремі спіралі розпадаються, переходячи в круги, еліпсоїди, тангенти та ін. Під час розчленування спіралі з'являються на посуді мальовані фігурки тварин і людини — щоправда, ще дуже схематичні. (Теорія Т. Пассек, Є. Кричевського, Л. Чикаленка та О. Кандиби.)

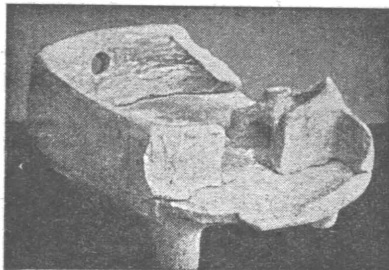
Д-р Чикаленко, аналізуючи еволюцію трипільської спіральної орнаментики, приходить до висновку, що поява в трипільській мальованій кераміці цих абстрактних, але відповідно стилізованих в загальній композиції орнаментованої площі зображень тварин є результатом розчленування орнаменту спірального безконечника.

Проф. Курінний („Трипільська культура на Україні." Арка, ч. 1, Мюнхен, 1947.) зазначає, що „найстарші фази трипільської культури поширені на Наддніпрянщині, а пізніші мають сполучення з культурами Дунаю, Балканів, Малої Азії та Кавказу, показуючи цим напрям ширення впливу цієї культури з півночі — з України — на південь у період 1500—1000 років перед нашою ерою, себто, в час легендарного пересування племен Геллади". Отже, трипільська культура на Україні, запліднивши своїми впливами сусідні і далекі від неї периферії, спричинилася частково також і до зародження античного мистецтва.

На Україні ж ця культура — там, де вона й виникла і протягом тисячоліть буйно розквітала — збереглась у пережитках і залишила по собі виразні сліди.

Хоч за тих п'ять тисяч років, що відділяють нас від високого мистецтва наших прапредків — „трипільців", на наших українських землях багато чого змінилося (передовсім антропологічний тип людності — теорія проф. В. Петрова), але український народ, пройшовши всі зміни за його велетенський час свого історичного існування, зберіг свою етнічну спорідненість з старожитньою людністю Пра-України.

Ще й до цього часу українські сільські дівчата і молодіці з неперевершеною майстерністю розмальовують свої хати, комини, печі тощо. В українському килимарстві, ганчарстві, дереворізьбі, вишивках і писанках дуже багато знаходимо геометричних і рослинних орнаментальних мотивів (званих по народньому циганською вулицею, безконечником, кривулькою, кучериками, трясечками, гачками тощо), які виразно нагадують орнамент палеолітичної та неолітичної діб на Україні. На Лемківщині, наприклад, ще й до цього часу зберігся спосіб розмальовувати хати (рівнобіжно до уложеного в стінах дерева) горизонтальними смугами, що сягає, очевидно, до дуже давніх часів.

Глиняна модель трипільської хатки, знайдена в с. Сушківці на Уманщині (розкопки археол. В. Є. Козловської).

Model of a Trypillian hut, made of clay, found at Sushkivka in the district of Uman'. (Excavations by the archaeologist V. J. Koslovska)

МИСТЕЦЬКА УМІЛІСТЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ДОБИ ЕНЕОЛІТУ ТА ПАЛЕОМЕТАЛЮ

Під час численних археологічних розкопів оселищ палеолітичної та неолітичної людности на Україні подибуються знахідки останків людини пізньонеолітичної доби, коли люди помалу навчилися уживати для своїх потреб металів.

Серед таких знахідок заслуговують на увагу відкриті археологом проф. Біляшевським культурні залишки людини післяльодовикової доби (в дюнній стації біля Микільської Слобідки, на лівобережній частині Києва). Тут знайдено т. зв. мікролітичні (дрібнокам'яні) крем'яні знаряддя первісної людини, що розмірами не перевищували 34 мм. Споріднені з ними, але трохи відмінні знахідки були виявлені і по інших місцях Києва (на Пріорці, Лисій Горі і на Солом'янці), але серед цих дрібних виробів було також знайдене і таке типове неолітичне знаряддя, як шліфовані вістря на стріли і фрагменти посуду. Ці знахідки були виявлені як на відкритих становищах, так і по печерах, викопаних тогочасною людиною у лесових масивах київських гір. В печерах були виявлені також рештки первісного вогнища, викладеного з гранітних брил. Ці пізньонеолітичні знахідки знаряддя давньої людности, яка осілася на київських горах, належать уже до переходової доби, т. зв. енеолітичної, що відзначається застосуванням у побуті виробів із міді.

Культуру пізньонеолітичної доби відкрив також археолог В. Хвойка (в 1890 рр.) при дослідженні Кирилівського селища в Києві.

В енеолітичну або т. зв. міднокам'яну добу люди потроху починають користатися з міді, але ще не можуть обійтись без кам'яних і крем'яних знарядь.

За енеолітом настає бронзова доба, а далі залізна, коли люди почали виробляти собі з цих металів зброю, інструменти та окраси. Майже водночас з бронзою люди починають уживати для окрас спочатку золота, а потім і срібла.

Застосування бронзи в середній Європі починається приблизно за дві тисячі років до н. е.

Найраніше обізналася людина з металями в Месопотамії, де, як зазначає проф. В. Щербаківський, знайдено речі із срібла і золота високої мистецької вартости і дуже тонкої техніки, які відносяться не пізніше як до середини третього тисячоліття перед Христом. („Кам'яна доба в Україні”, Мюнхен, 1947).

До нас металічні вироби з Месопотамії легко могли потрапляти через Кавказ (Вірменію, Кубань) і далі розповсюджуватись на українських землях.

Культура бронзової доби на Україні показує тісні зв'язки з культурними осередками — егейським та малоазійським гетгитських часів, коли тодішня людність України (доби Трипільської культури) мала з ними обмінно-торговельні стосунки.

На питання, чи за доби енеоліту користалась людність України міддю зі своїх власних родовищ мідної руди, ще немає виразної відповіді. Проф. В. Щербаківський вважає, що в енеолітичній добі мідь на Україні була чужа. Проте найновіші археологічні відкриття виявляють факти використання наших копалень мідної та залізної руди і в добі енеоліту (останні розкопи в Константинівці).

Як і трипільську, так і пізньонеолітичну (енеолітичну) культуру тогочасної людности на Україні характеризують осілий побут, освоєння тварин, хліборобство, ткацтво, рибальство і мисливство.

Характеристичну рису культури енеолітичної людности на Україні становить її високорозвинена кераміка, яка органічно в'яжеться з широко розповсюдженою керамікою мальованою.

Отже, на енеолітичну культуру могла впливати вище від неї розвинена культура трипільська, особливо в часи найбільшого розквіту останньої. Але питання про зміни, які могла внести енеолітична культура в елементи трипільської орнаментики, а також про утворення на ґрунті сполучення цих обох культур якихось своєрідних елементів, ще достатньо не досліджене. Хронологічно розвиток енеолітичної культури припадає на перші віки другого тисячоліття до нашої ери.

З палеометалевої (тобто, давньометалевої), а особливо з бронзової доби на Україні покищо маємо не дуже численні знахідки. Це переважно бронзові окраси, нашийники, різне знаряддя і посуд та зброя. Дуже цікавими є бронзові мечі з орнаментованими держаками, знайдені в Галичині. Проте не знати, в яких умовах, а іноді і де саме були виконані ці вироби, що датуються другим і початком першого тисячоліття до Р. Х.

Чимало виробів з бронзи (сокири, серпи, наконечники до стріл, рідше мечі та форми до відливання) було знайдено в південній частині України — біля Херсону та на Катеринославщині (в селах Богодар, Мокра Сура, Омельник), в с. Воселому на Луганщині та в інших місцях.

Рація доба заліза (т. зв. Гальштатська), що означається в нас як доба скито-сарматська (себто, перше тисячоліття до нашої ери), також представлена на Україні знахідками різних виробів.

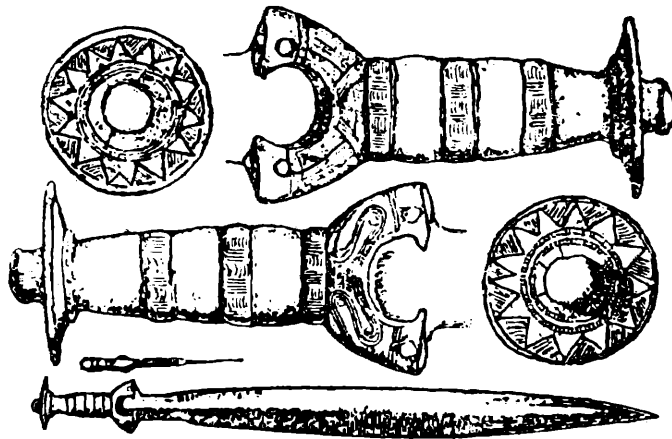
В центральній Європі залізо відоме тільки з X—VIII століть до нашої ери. Проф. Д. Антонович у своїй праці „Короткий курс українського мистецтва” (Прага, 1919) зазначає, що „прийшло залізо до Європи з передньої Азії і правдоподібно шляхом через Україну. Тому дуже можливо, що на Україні залізо появилося трохи раніш, ніж в центральній Європі.”

Залізні вироби скито-сарматської доби, що час від часу подибу-ються в тодішніх великих городищах, багатомогильних кладовищах та в окремих могилах, характеристичні відбитком на них різноманітних культурних впливів, які швидко поширювалися з лісостепової частини України далі на північ. Переймання нових культурних впливів з півдня виявлене під час розкопів скитських могил біля Києва (могили коло с. Гатне, що їх дослідив проф. В. Антонович).

Старші сліди залізної доби, що датуються не пізніш як VI ст. до нашої ери, виявлені під час розкопів археол. П. Покришкина біля церкви Спаса на Берестові в Києві. До того самого часу належать і фрагменти посуду, знайдені під час розкопів у кол. садибі Петровського коло Десятинної церкви.

Інші київські знахідки (на Лисій горі та в дюнах лівого берега Дніпра) вже належать до пізнішої металеві доби, що її характеризує тригранне бронзове вістря на стріли т. зв. скитського типу. Ці знахідки відносяться вже до V ст. до нашої ери і пізніших часів.

Знахідки в різних місцевостях України монет з цих і пізніших часів свідчать про давні зв'язки наших прапредків з гелленським та римським культурними осередками.

Бронзові мечі, знайдені в Галичині.

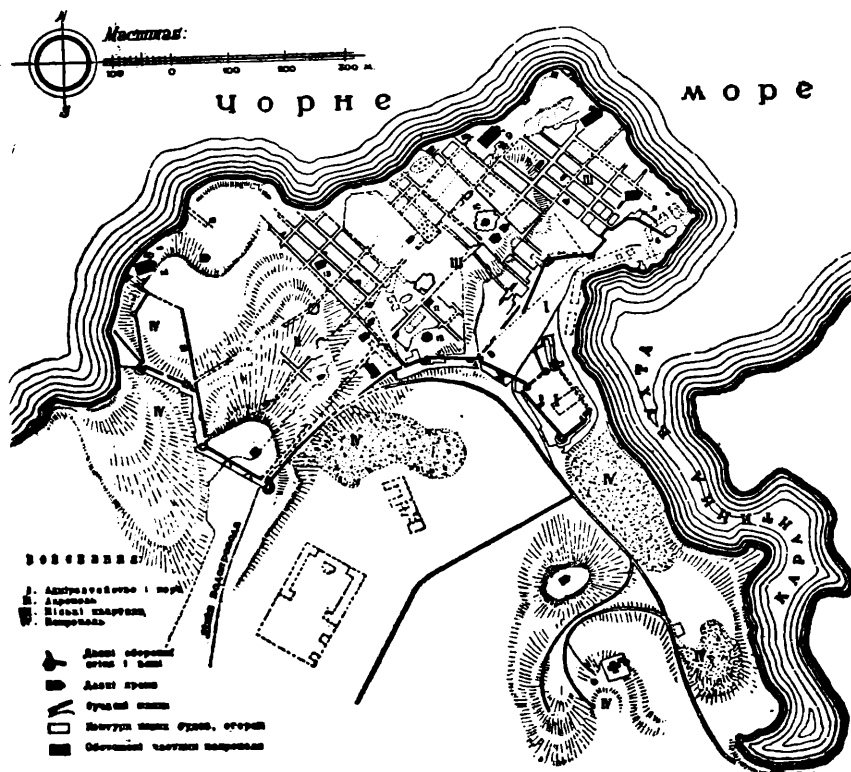
Swords of bronze, found in Galicia

МИСТЕЦТВО НАДЧОРНОМОРСЬКИХ ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ

З VIII—VII століть до Р. Х. над чорноморським узбережжям України постають грецькі колонії з їх високорозвиненою культурою, яка мала величезний вплив на дальший розвиток мистецтва тодішньої людности українських земель.

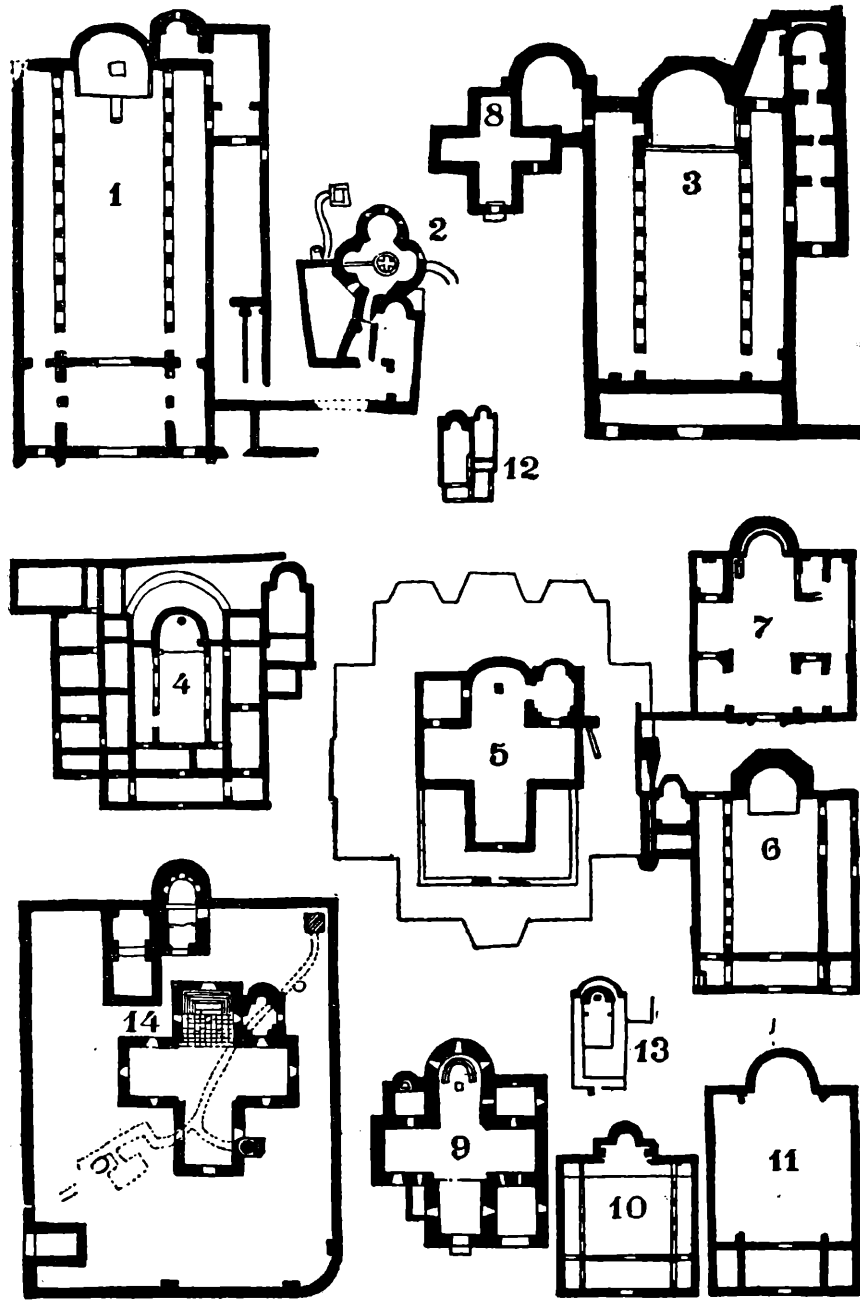
Гелленські осадники засновують тут свої торговельні міста-факторії і провадять жваву торгівлю з місцевим населенням, поставляючи своїй метрополії багату продукцію з українських земель.

За словами Полівія, Понт Евксінський доставляв грекам рабів, худобу, хліб, мед, віск, солону рибу, будівельне дерево, жутра, шкіру, метали, бурштин та ін. Грецькі надчорноморські колонії не раз рятували від голоду свої метрополії, довозячи їм з українських земель

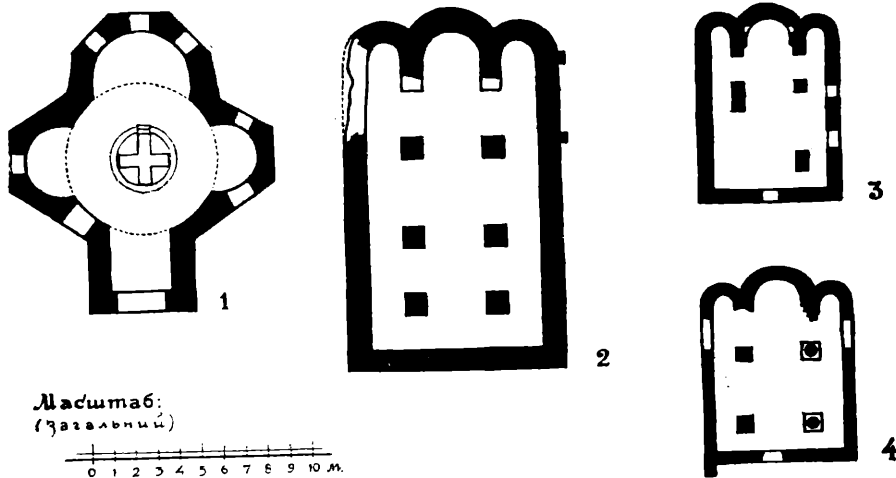
План стародавнього Херсонесу, складений за даними систематичних археологічних розкопів 1888—1923 рр. та за даними аерофотографування.

Plan of antique Khersones drawn up on grounds of the outlines given by the systematic archaeological excavations 1888—1923 and by snap-shots made from aircraft

Старохристиянська архітектура в Херсонесі (за Е. Міннсом) 1) Базилика, правдоподібно катедральна, збудована в УІІ ст., реставрована в X ст. 2) Баптистерій, збуд. коло 600 рр. 3) Базилика УІІ ст., зруйнована, правдоподібно в X ст. 4) Давніша і новіша (менша в середині) церкви; новіша збуд. коло VIII ст. 5) Церква хрещатого пляну в середині міста. Навколо зазначені обриси нової церкви ХІХ ст. 6) Базилика. 7) Церква типу, переходового від базилічного до хрещатого. 8) Баптистерій хрещатого типу. 9) Хрещата церква VI ст. 10), 11) Базилики. 12) Дві надгробні каплиці. 13) Старша і новіша каплиці. 14) Хрещата церква IV-V століття.

Old-Christian architecture at Khersones (according to E. Minns).

Старохристиянські будови Криму. 1) Баптистерій в Херсонесі збудований коло 600 років, 2), 3), 4) Церкви ранньо-християнської доби, відкопані в ХІХ ст.
Old-Christian buildings in the Crimea. 1) Baptistery at Khersones, erected approximately in the 600's. 2), 3), 4) Church of the old-Christian epoch, dug-cut in the ХІХth century

хліб. В свою чергу греки імпортували до наших земель своє вино, посуд, тканини та мистецькі вироби.

Всі ці колонії були в духовому зв'язку зі своїми метрополіями, маючи спільні звичаї і спільний релігійний культ, а в політичному відношенні вони являли собою самостійні демократичні республіки.

На північнозахідньому березі Понту Евксінського (на правому березі лиману р. Буг, поблизу теперішнього с. Широкого) центральне місце серед колоній посідала багата Ольвія. З інших, близько розташованих і, правдоподібно, залежних від неї колоній відомі: Ніконіум — в околицях сьогочасного Овідіополя, пристань Ісіяков — на місці теперішньої Одеси, пристань Істріян на західньому березі Куяльницького лиману, Скопулі поблизу с. Дуфинки, Одессос на кінці Тилигульського лиману, Алектор — на місці м. Очакова, Офіюса та Тірас — на березі Дністрівського лиману та Каркінітіс у гирлі Дніпра.

В Херсонесі Таврійському були розташовані: м. Херсонес поблизу Севастополя, Кімвалон, що був розташований десь у межах теперішньої Балаклави, Теодосія і Пантікапея — сьогочасне місто Керч.

В гирлі р. Танаїсу знаходилась колонія Танаїс (на місці теперішнього Озова). Нарешті на Таманському півострові, напроти Пантікапеї була розташована Фанагорія — коло сьогочасної Тамані.

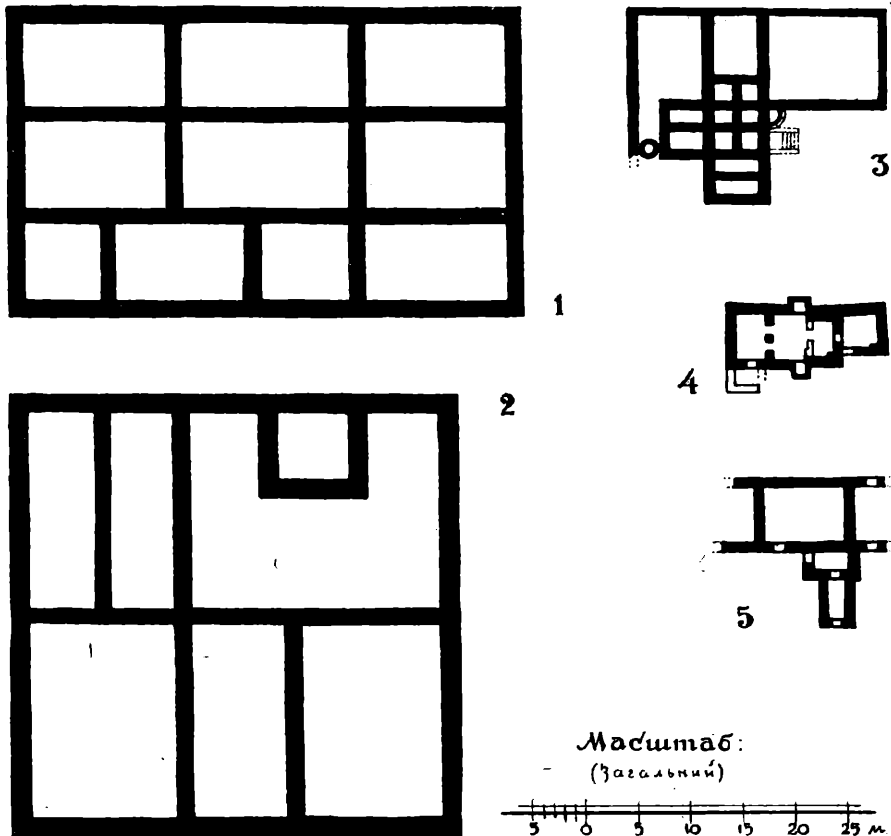
З херсонеських колоній над західньою половиною Таврійського півострова домінувала дорійська колонія Херсонес, а над східньою — Пантікапея, заснована мілетянами.

Майже всі ці міста — факторії зросли на нашому Чорномор'ї в порівняно короткому часі, впродовж одного-двох століть. Рясно вкривши надчорноморське узбережжя своїми городами, гелленські колоністи незабаром почали поширювати свою експансію далі на північ. Аж на Лубенщині знаходимо тепер рештки храмів, в яких колись молилися грецьким богам і богиням — Діонісові, Аполлонові та Артеміді.

В часи греко-перських воєн (VI—V ст. до Р. Х.) Пантікапея стала столицею потужного боспорського царства (т. зв. Боспор Кімерійський) — напівгелленського, напівмісцевого походження, межі якого простягались з одного боку до м. Танаїсу, з другого — до Теодосії. Царство це досягло найбільшого розвитку за своїх царів Археонектітів і Спартокідів, коли воно стало на чолі тодішньої чорноморсько-середземноморської торгівлі, мало сильну морську флоту і успішно стримувало натиск сусідніх войовничих народів. Проте вже з III ст. до Р. Х. Боспорське царство примушене було платити данину тавро-скитам.

В першому тисячолітті до Р. Х. до влади в Боспорському царстві приходить блискучий державний керманіч і відважний воїн, повний великої зневаги до римської зверхності — Мітрідат VI Евпатор, про якого Ціцерон у захопленні говорить: „Mithradates, rex post Alexandrum maximus” (Мітрідат — найбільший цар по Олександрі Великому). Його полководець Діафант ще більше поширює межі Боспорського царства за рахунок інших грецьких колоній Херсонесу Таврійського і засновує місто Евпаторію.

Син Мітрідата Евпатора — Фарнак зрадив свого батька в його боротьбі з римлянами і знаходився вже в залежності від них. З того

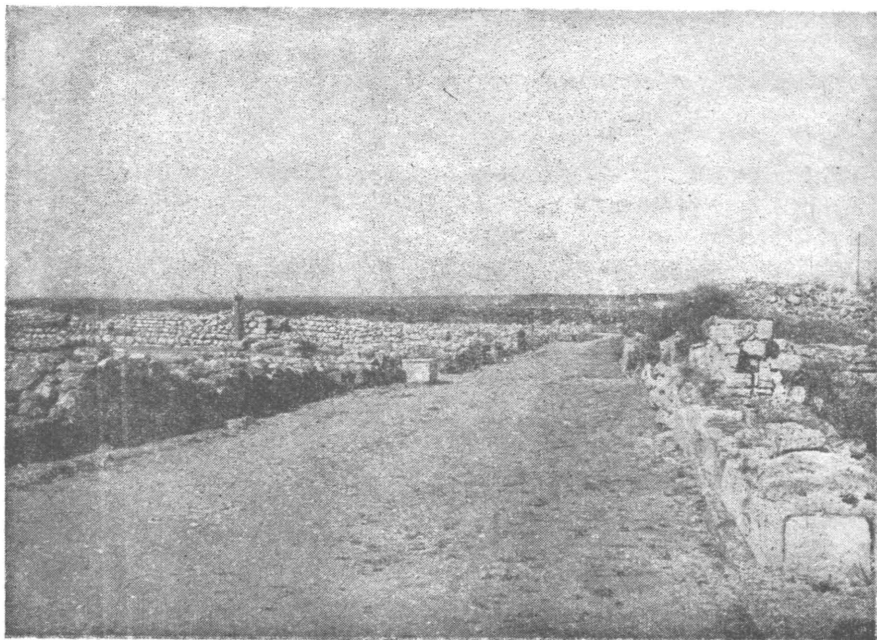
Грецька архітектура на українських землях. 1), 2), 3) Фундаменти домів старого Херсонесу. 4), 5) Пляни херсонеських лазень X—XII ст.

Grecian architecture in Ukraine. 1), 2), 3) Foundations of houses at antique Kherones. 4), 5) Plans of bathing — establishments at Kherones, Xth—XIIth century.

Руїни херсонеських будов. Спосіб мішаного мурування, т. зв. opus mixtum (цегла з каменем), що пізніше вживався в київських будовах X—XI ст.

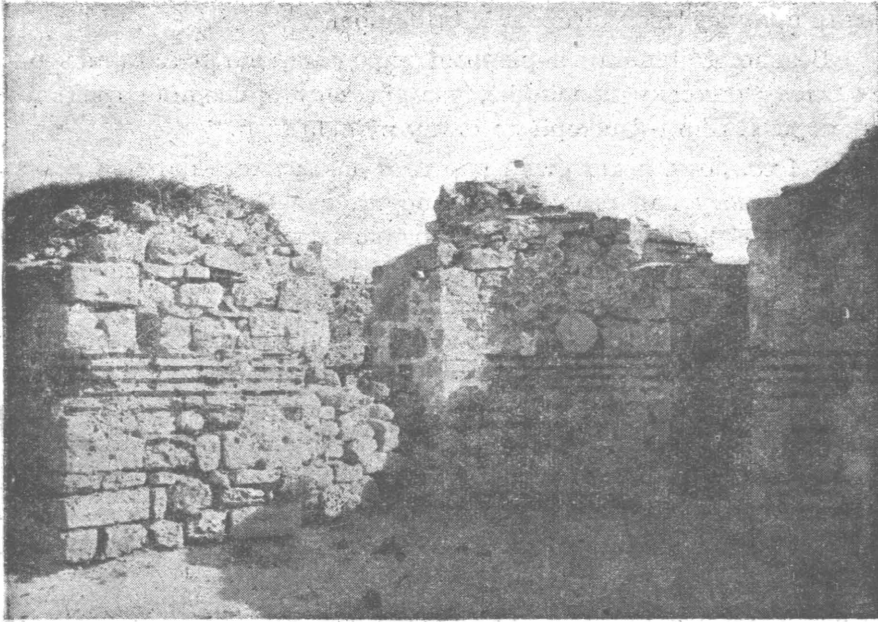
Ruins of buildings at Khersones. Mixed masonry of the so-called opus mixtum (brick with stone), used later in the construction of the Kievan buildings, Xth—XIth century

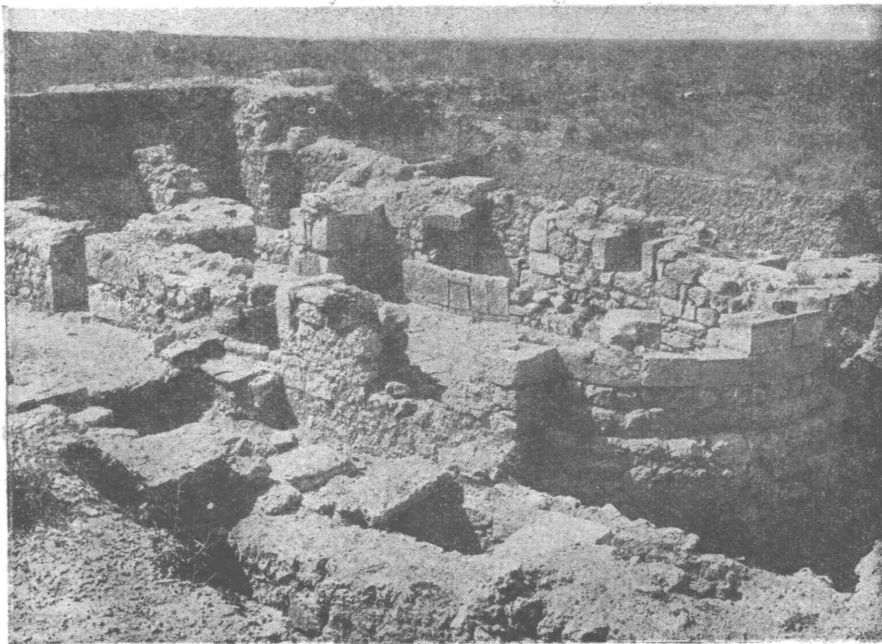
Вулиця в Херсонесі. Розкопи кінця XIX ст.

Street at Khersones. Excavations at the end of the XIXth century

часу над царством устійнюється зверхність римської імперії; ця зверхність переходить потім у спадщину столиці східної імперії — Візантії. Проте залежність від Риму не набагато послаблює самостійність грець-

Руїни херсонських будов. Муровання стін за способом opus mixtum.
Ruins of buildings at Khersones; construction of walls of the opus mixtum type

Руїни однієї з херсонських базилік.
Ruins of a Basilica at Khersones

ких колоній і знаходить собі форму головно в захисті їх римськими гарнізонами.

Сліди римської зверхности залишилися головним чинём у ви-

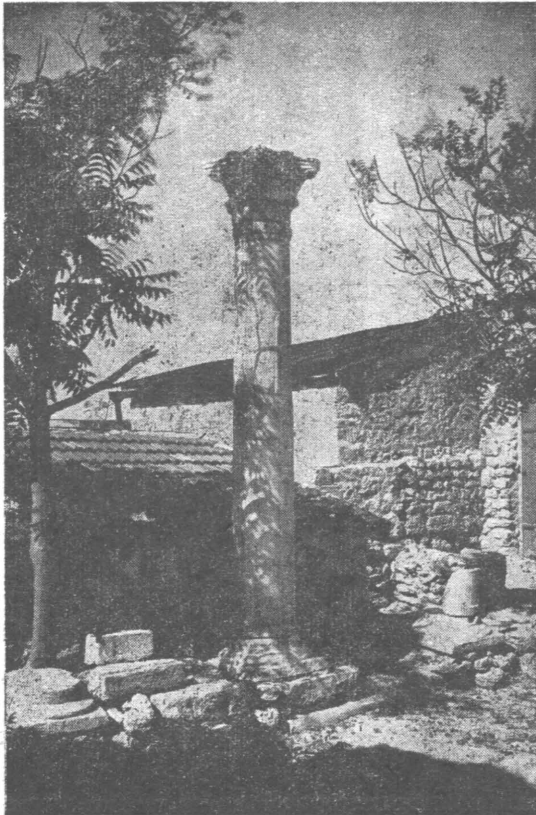
гляді руїн фортець в Херсонесі, Алушті, Гурзуфі і т. д., що їх спорудження приписується цісареві Юстиніанові.

Безнастанні війни з різними народами, що намагались опанувати багату римську провінцію, час від часу приводили грецькі надчорноморські міста-факторії до стану руїнації.

В I ст. до н. е. могутній цар гето-дакійського царства Беберіста здобув перемогу над римлянами і зруйнував Ольвію та Офіюсу. На короткий час римському цісареві Траянові, якому приписують спорудження великих пограничних оборонних валів, пощастило відновити в провінції римські порядки. Проте в наслідок щораз більшого натиску завойовників (готів, гуно-болгарських та слов'янських племен) римські надчорноморські провінції неухильно наближаються до свого занепаду. Після періоду влади Візантійської імперії, яку київські князі потрясали своєю військовою могутністю, грецькі колонії Тавриди підпали під владу генуезців (з кінця XIII до кінця XV ст.), а пізніше — на довший час — під владу турків. Ці передостанні завойовники, розграбувши Тавриду, повивозили з Херсонесу найцінніші мармурові різьби та архітектурні деталі будов до Константинополя.

Отже, в наслідок усіх цих воєн і змін господарів колись буйно квітучі міста грецьких колоній і їх чудові утвори античного мистецтва з виразним чергуванням впливів йонських, атенських, римських, а також їх пізніші християнсько-візантійські будови — з бігом часу перетворювались на руїни.

Остаточно довершили їх руйнування полчища москвинів у

Колона зі зруйнованого херсонеського храму.

Column of a destroyed temple at Khersones

XVIII ст. (армії Мініха, Долгорукова та ін.). Д-р Юрій Липа наводить у зв'язку з цим відповідно характеризуючі москвинів цитати очевидця — професора з Кембріджу Клерка („Призначення України”, 1938.)

Ось російські армії приходять до Херсонесу, в якому ще багато залишилось вікодавніх гелленських і римських будівель, статуй і храмів, не торкнених свого часу ані татарами, ані навіть гунами.

„Руїни Херсонесу ще були тривалі і скрізь були ще навіть двері. Як лише прийшли москалі, все було відразу здемольоване. Ці варвари зайнялися своїм улюбленим заняттям — пюндруванням. Перекидали, розбивали, закопували і нищили все, чого лише досягнули і що послужило б до висвітлення старовинної історії цієї країни.” (G. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe*, т. II, 1817.)

Клерк пише, що бачив на власні очі, як росіяни закладають міни під античні храми, гаками розтягують мармурові бльоки. І все те роблять систематично, на наказ згори.

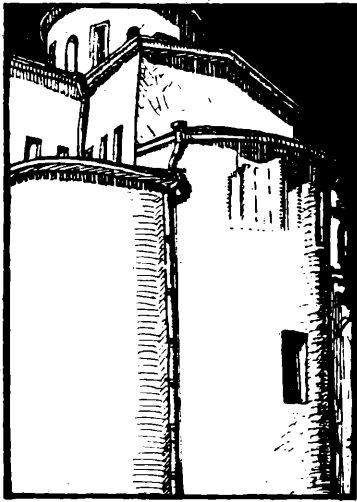
Ось вони приходять до Бахчесараю, де були не тільки арабсько-татарські, але й готські, гелленські й руські (старокнязівські) будівлі:

„Росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнування, знищивши цілковито цю столицю. Місто було колись поділене на багато частин; грецька колонія сама займала цілу долину. Нові завойовники знищили її цілковито, не зіставивши каменя на камені” (Клерк, т. II).

Колони зі зруйнованого херсонеського храму. Оддалік видно нову церкву св. кн. Володимир, збудовану в XIX ст.

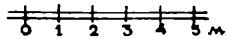
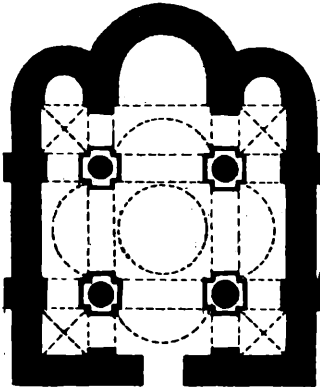

Columns of a destroyed temple at Khersones. There is to be seen furthermore St. Volodymyr's Church, built in the XIXth century

Капітель з приватного дому в Керчі на Мітрідаті, знайдений 1899 р. (за М. Ебертом).

Capital from a mansion at Kerch on Mount Mitridat, found in 1899 (according to Ebert)

Церква св. Івана в Керчі VIII ст. (за Бруновим). Вітарні апсиди і план церкви.

St. John's Church at Kerch. VIIIth century (according to Brunov). Ap-ses of the altar and grond-plan of the church.

В Керчі, місті Мітрідата Великого, Картагені Евксінського Понту, повного пам'яток його понад двотисячолітньої історії, росіяни повелися якнайдикіше. Зустрівши там стрункий мармур слави й величі, показали себе в такий спосіб:

„В Керчі, зрівнявши з землею п'ятсот будівель, вони дозволили збудувати серед руїн коло тридцяти вбогих бараків” (Клерк, т. II).

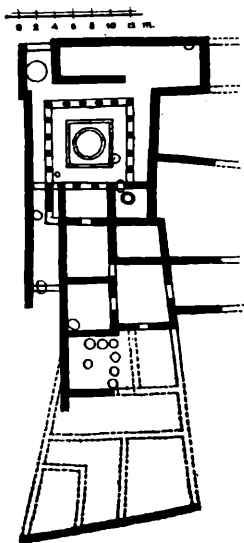
Отже, п'ятсот античних будівель за один раз були знищені московськими вандалами. В холоднокровного шотляндця, свідка цього нечуваного варварства, при нотуванні спостережень мимоволі виринається зауваження:

„Коли б грецький архіпеляг попав під панування Росії, не зосталося б там теперішніх прегарних пам'яток старовинної Геллади. Зникли б Атени і московитські наїзтники не зіставили б і корінця, який би показав, де було це місто. В порівнянні з росіянами, навіть турки видаються освіченими і культурними” (Клерк, т. II).

Ця всеруїнна діяльність Москви дуже боляче далася взнаки нам впродовж усього часу панування її на захопленій нею Україні — і до останніх днів.

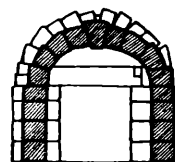
З кінця минулого століття час від часу проводяться уривчасті, а частково і систематичні археологічні розкопи цих осередків високо-розвинутої культури, цих міст-факторій грецьких надчорноморських колоній. Більш-менш задовільних наслідків досягнуто зрештою тільки у поверховому виявленні характеру стародавньої Керчі та Ольвії. Маємо випадкові знахідки і в інших надчорноморських містах, але відносно найповніше досліджено колишній мистецько-культурний центр Тавриди — Херсонес.

Стародавній Херсонес (інакше, наш літописний Корсунь) був розташований між Карантинною і Круглою бухтами Чорного моря, недалеко від сучасного Севастополя. Плеската площина високого Гераклійського півострова спускається до моря, утворюючи кам'яні береги, що безнастанно підточуються морськими приливами. На цій площині, з трьох боків оточеній морем, лежать руїни колись величнього, гордого і багатолюдного міста. Скрізь височать рештки стін колишніх будинків, храмів або тільки їх фундаментів. Багато чого вже зсунулося разом із стрімкими берегами на дно моря. До цього часу ще частково залишились високі міські мури (переважно з південного і південнозахідного боків), якими місто було колись оточене. Очевидно, Херсонес був добре тоді укріплений, бо князь Володимир Великий, щоб швидше здобути його, повинен був перетяти водопровід, позбавивши тим обложених ним херсонесян питної води. З дедальшим розростом міста система міських оборонних мурів теж відповідно розросталась. Виходячи з конфігурації розташування міських мурів та решток їх частин, можна зробити висновок, що на кожному повороті муру були споруджені фортечні башти. Дві з них у напівзруйнованому стані збереглися до цього часу (в південній частині міста). В стінах західної частини міста залишились два напівкруглі виступи з прохідною проймою поміж ними у вигляді міської брами, а також витесані з каменю рури колишнього водопроводу. За даними систематичних археологічних розкопів, які проводяться з 1888 року, виявляється, що

Плян дому в Ольвії гелленістичної доби.

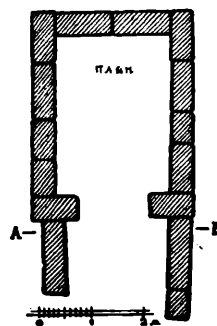
Design of a house from the Hellenian Age at Olbia

розріз А-В

Перекий і плян гробниці з розписом в Горгопії (сучасна Анапа).

Cross-section and plan of a sepulchre with mural paintings at Gorgopia (to-day Anapa)

Деталь орнаментальної різьби з гробниці в Анапі, знайдений Тізенкгаузенем в 1822 р. Позолочене дерево на червоному тлі.

Detail of an ornamented carving from the sepulchre at Anapa, discovered by Tisenkhausen in 1822. Gilded wood on red ground

планування Херсонесу було дуже доцільно допасоване до місцевого рельєфу. Прямими, добре впорядкованими і брукованими вулицями місто ділилось на правильні прямокутні квартали. Головна вулиця, коло 6,50 м. ширини, що, почавшись від південних стін, проходить попри стародавній акрополь через усе місто в напрямку північ-схід до самого моря. Перспективу її замикала колись розкішна приморська базиліка з баптистерієм. Цю головну вулицю перетинають під прямим кутом поперечні вулиці, що йдуть у північнозахідному напрямку і також закінчуються над морем.

Про добре впорядкування міста і додержання засад технічно-санітарної гігієни свідчать знахідки глибоких, виложених каменем — плитняком і обтинкованих цистерн для збереження дощової води і ще глибших (аж до рівня моря) цистерн для нечистот міської кльоаки. Головна водопровідна магістрала, що з-поза міста проходила через південну стіну оборонного муру в напрямку вздовж головної вулиці, постачала місту питну воду.

В I—II ст. н. е. Херсонес являв собою характеристичне грецьке місто-факторію з багатими будинками, храмами, вівтарями і пританеєм, в якому постійно горів вогонь, привезений з Гераклеї Понтійської — метрополії Херсонесу. Серед міста, на відповідних місцях і на площах, стояли монументи — кінні, а також портретні статуї визначних херсонеських особистостей.

Монета Боспорського царства (400 рр. до Р. Х.) з прообразом українського тризуба (на думку дослідників Д. Міллера та в. Сичинського).

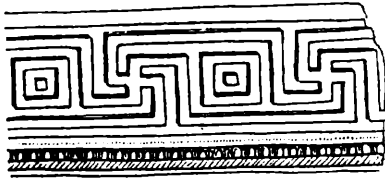
Coin of the Bosphoric Empire (year 400 A. C.) with an image of the Ukrainian trident

Цинова візантійська печатка X—XII ст. з іменем руської княгині або княжни Феофанії.

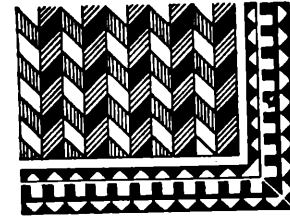
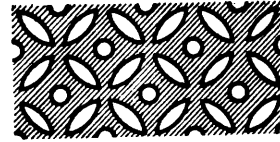
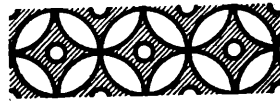

Byzantine stamp of tin, Xth—XIIth century, with the name of the Ukrainian Princess — or daughter of a prince, Teofania

Меандр з архітектурного уламку, знайденого в Ольвії (над лиманом р. Бугу).

Meander of an architectural fragment, found at Olbia (on the delta of the River Boh)

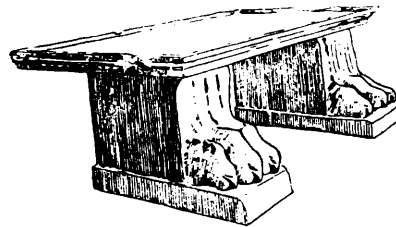
Мозаїчна підлога з перших часів християнства в Херсонесі (за Лейтером).

Mosaic floor from early Christian times, at Kherson (according to Leiter)

Архітектурний деталь (т. зв. антефікс) з Херсонесу, середина XV ст. до н. е.

Architectural detail (the so-called "Antefix") from Khersones, middle of the IVth century A. D.

Мармурове крісло з Тамані (з т. зв. гробниці Васютинської гори).

Marble chair from Taman' (from the so-called sepulchre of Mount Wasiutyn)

Фриз різьбленої зі слонової кістки пік-сиди, знайдений у зруйнованій гробниці в Керчі (V ст. н. е.).

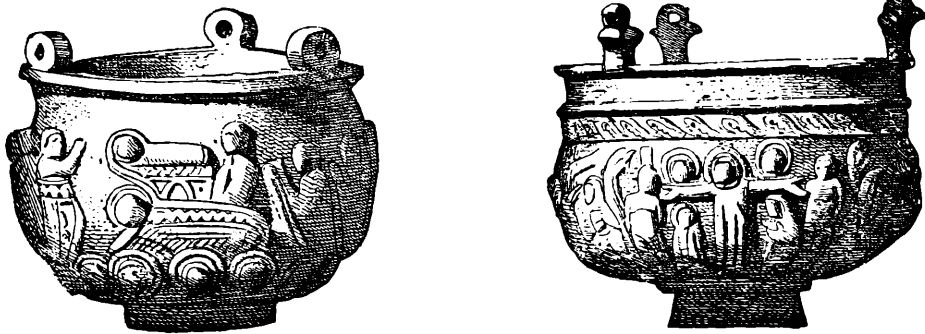
Frieze of a tabernacle (the so-called Piksyda) carved of ivory, discovered in a destroyed sepulchre at Kerch (Vth c. A. D.)

Місто мало декілька торгових площ, про які є згадка і в наших літописах: „посредѣ града, идеже торгъ дѣлають Корсуняне” (Лавр. літ., ст. 109).

На перехрестях вулиць та на інших видних місцях були виставлені т. зв. псефізми — урядові декрети, висічені на мармурових плитах.

Коло входу в Севастопільську (або Карантинну) бухту, на її західньому березі були розташовані адміралтейство і порт, а в північній частині міста збереглися сліди трьох спусків до моря та корабельних пристаней.

Відкопані під час археологічних досліджень руїни стін і фундаментів будов стародавнього Херсонесу належать до різних історичних

Бронзові кадила з Криму.
Crimean censers of bronze

епок, при чому пізніші будівники нерідко користалися частинами будівель своїх попередників.

З найдавніших споруд Херсонесу відкопано міські ворота, що датуються IV ст. до н. е., і рештки цивільних будов, а також гробниці з дорогоцінностями та прикрасами з написами IV—III ст. до Р. Х. На Партеніоні (ріг Діви) десь знаходився згадуваний Страбоном храм грецької богині Діани.

Нижні шари розкопаних руїн являють собою прекрасні зразки грецького кам'яного муровання; поверх них розташовано шари муровання здебільшого римської та візантійської епох. Часто подибується дуже неохайне муровання пізніших господарів міста.

Різні знахідки від найстаріших часів Херсонесу (найцінніші з яких вивезено до петербурзького Ермітажу) знаходяться тепер у місцевому археологічному музеї. Серед них дуже цікавою є мармурова плита з написом: „Присяга громадян на вірність конституції своєї держави”; викликають також інтерес численні фрагменти різьб, архітектурних деталей, капітелів колон, вази, амфори тощо.

Найбільша частина решток херсонеських мистецьких пам'яток належить до християнської доби міста. Це переважно базиліки, церкви, каплиці та баптистерії (хрищальні).

Херсонеські базиліки належать до різних епох, з IV до XIV ст. н. е. Археологічними розкопами виявлено, що найімпозантніші й найбільші з базилік міста (власне найстарші) уже в давніші часи були руїнами, звідки городяни брали матеріял спочатку для інших церков, а потім для різних муніципальних і житлових будинків.

Одна з розкопаних базилік виявилася збудованою на місці старшої, займаючи при тому тільки її середню наву. Дуже часто всі зацілілі частини старших будов (особливо мармурові архітектурні деталі) переносилися в нові будови і мішалися з іншими частинами; до них добудовували нові частини, переробляли старі тощо.

Найпоказніший будівельний період і, правдоподібно, найблисучіша ера в житті Херсонесу припадає на VII—X ст.

Найбільші руїнації Херсонесу, як встановлено розкопами, відбулися двічі: в V—VI та в X століттях.

Досі відомі такі херсонеські церкви: ц. Влахернської Божої Матері, де був похований папа Мартин I та інші церковні достойники, ц. св. Созонта (в околиці Херсонесу), що згадується у візантійській версії про розшукування мощів св. Климента (папи римського), ц. св. Леонтія, соборна церква, в якій св. Кирило-Константин положив мощі св. Климента, ц. св. Прокопія, ц. св. Петра (в кварталі Феони), ц. св. Василя (серед міста), базиліка Іоанна та ін.

Надзвичайно цікавою була базиліка, збудована за цесаря Зенона (V—VI ст.). Аналогічні їй храми були збудовані в Царгороді (ц. св. Іоанна), в Солуні (Ескі Джума), в Равенні (ц. св. Дмитра) та в Римі.

Друга з розкопаних у Херсонесі більших базилік була збудована за цесаря Юстиніана (VI ст.).

Одна з херсонеських церков, Іоанна Предтечі, збудована князем Володимиром Великим 988 р. після здобуття ним Херсонесу і хрищення в цьому місті.

Над рештками старого храму, де за переказами прийняв хрищення Володимир Великий, в XIX ст. був збудований новий собор у квазівізантійському стилі за проектом академіка архітектури Грімма.

Крім храмів базилічного типу, в Херсонесі будувались церкви також у вигляді грецького хреста і храми проміжного типу (від базиліки до центральної будови) з вівтарною апсидою зі сходу.

Такий тип храмів пізніше був удосконалений і перетворився на самобутній і дуже поширений на Україні-Руси тип тринавової церкви з трьома вівтарними апсидами і трьома або чотирма трансептами (поперечними навами).

Із стародавніх будов церковної архітектури Херсонесу відзначається своїм окремим пляном зруйнована кругла церква, що була розташована на схрещенні головної та однією з поперечних вулиць. Всередині ця церква мала чотири апсиди. Вхід був зроблений в західній апсиді. До південного боку церкви примикають руїни базиліки з вівтарною апсидою зі сходу.

Найкращі фрагменти чудових оздоб херсонеських храмів (мозаїки, фрески тощо), як рівнож і рештки античного будівництва Херсонесу, тепер знаходяться в петербурзькому Ермітажі.

Розгорнуті фризи бронзових кадил.
Unfolded friezes of censers of bronze

Засноване мілетянами в VII ст. до Р. Х. місто Ольвія (або „місто Бористенітів”) було центром хлібної торгівлі для напівгелленських народів — аллазонів і калліпідів, а також скитів.

За описом Геродота Ольвія була квітучим містом, в якому був розкішний палац скитського царя Скюлеса (Скіли), ринок та багатолюдне передмістя, а також, судячи по давніх написах — гімназіум, хлібні маґазини, рибний ринок, корабельні та ін. В частині міста, що межувала з р. Бугом (Гіпанісом), знаходилась вежа Геракла, а від неї йшли міські оборонні мури, що оточували місто з трьох боків, упираючися своїми кінцями в Буг. Головною святинєю Ольвії був храм Юпітера Ольвіоса, в якому городяни збирались на наради; крім того, були храми Ахілла, Аполлона, Афродіти та інших божеств.

Найбільш почитаним був владика Понту — Ахілл, на честь якого за приписами Дельфійського оракула влаштовувались спортивні та кінські змагання. Нагороди переможцям у цих змаганнях жертвувались на храм Ахілла.

З III ст. до нашої ери Ольвія з причини безнастанних нападів сусідів почала занепадати, а в 60—50 рр. до Р. Х. вона була зруйнована царем гетів Беберістою. Відновили місто, але вже в значно менших розмірах, скити. Остаточо Ольвія була зруйнована, правдоподібно, готами.

Археологічними дослідями минулого століття (графа Уварова) в Ольвії виявлено руїни різних будівель. З них дуже цікаві гелленістичним характером пляну руїни одного з домів стародавнього міста.

Крім того, тут були знайдені гр. Уваровим давні монети, мармурові фрагменти і цілі написи, надмогильні плити, амфори, черепки посуду, а також розписні і орнаментовані вази. Деякі зразки посуду мають характеристичні для Ольвії форми людської голови (напр., рабів-муринів).

Нещодавно (в 1946-47 рр.) в Ольвії відкрито рештки храму грецької богині Афродіти з V—II ст. до н. е. Цей храм мав підвальне

Голова молодої грекині. Різьба з надчорноморських грецьких колоній. Мармур.

Head of a young Grecian lady. Sculpture tracing back to the Greek colonies on the Black Sea (Marble)

приміщення і наземний поверх. В ньому знайдено чимало прикрас і одини в своєму роді частини мармурових різьб та теракот, що зокрема зображують богиню Афродіту.

В центральній частині міста відкрито рештки від двох великих будов з IV—II ст. до Р. Х. житлових будинків з різним хатнім знадб'ям і багато античних монет VII—II ст. до н. е. На інших ділянках Ольвії виявлено рештки двох винарень. Одна з них мала підвальне приміщення для вичавлювання винограду, велику цементову цистерну для довгочасного зберігання вина і два глибокі земляні колодязі для посудин з вином. Від другої винарні збереглася велика цементова цистерна та погріб, в якому заціліло багато посудин на вино (амфор).

Відкопано залишки муру фортеці, яка захищала місто з південного заходу.

В місцях розташування колишніх надчорноморських грецьких міст спорадично подибуються деякі рештки споруд, переважно гробниці (в Горгонії, що стояла на місці сучасної Анапи тощо) і окремі знахідки — архітектурні деталі та інші уламки мармурових різьб. /

Про вигляд колись величної столиці Боспорського царства Пантікапеї, державним знаменом (гербом) якої був знаний нам з боспорських монет грифон зі списом в зубах, що стереже колос пшениці, маємо досі тільки уривчасті відомості.

Страбон, описуючи це місто в I ст. по Р. Х., пише, що „Пантікапея була розташована на горі, з усіх боків заселеній; вона мала навколо 20 стадій (тобто понад три кілометри, що відповідає, правдоподібно, тільки її центральній частині — Мітрідатовій горі). На сході цього міста лежить гавань та причали майже на тридцять кораблів; в ньому є акрополь.” Останній знаходився на південнозахідному схилі Мітрідатової гори і був оточений ровами та оборонними стінами, мурованими з великих плит місцевого вапняку. На схід від акрополю був морський мол понад триста метрів довжиною.

Голова молодого грека. Мармурова різьба з надчорноморських грецьких колоній.

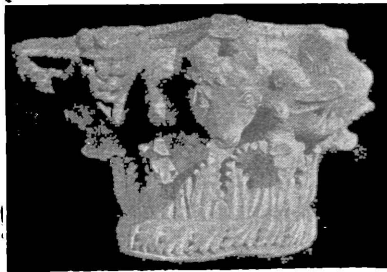
Head of a young Greek. Marble sculpture tracing back to the Greek colonies on the Black Sea

В III ст. Пантікапея була захоплена і правдоподібно зруйнована гунами. З XI ст. (тобто за візантійських часів) маємо про неї згадку в наших літописах під назвою Кърчева, за часів панування генуезців (початок XIV ст.) вона мала назву Черкію, а за турецького панування (з XV ст.) — Черзеті.

З християнських часів Керчі нам відома дуже цікава церква св. Іоанна, що являє собою в пляні квадрат з трьома вівтарними апсидами на східній стороні. Чотири мармурові колони, що підпирають склепіння перекриття та баню, прикрашені капітелями з акантовим рослинним орнаментом. На колонах заціліли два грецькі написи, на підставі яких деякі дослідники датують будову 757 роком.

З інших знахідок, належних до християнських часів Керчі, заслуговує на увагу фрагмент скляної патери (посуд для пиття вина у вигляді блюдечка) з рисунком якогось юнака і фрагмент фризу V ст. від скриньки зі слонової кости на св. Дари, т. зв. піксиди, що була знайдена в розграбованій керченській гробниці. На фризі цієї піксиди зображено Благовіщення.

Цікаві також знахідки церковних речей в руїнах храмів Судака, Теодосії, Херсонесу та інших міст південної Таврії, (як, напр., бронзові кадила тощо), які знаходяться в Ермітажі та історичному музеї Петербургу, в Одеському публічному музеї та ін.

Фігурний капітель Capital with figures,
з Херсонесу. from Khersones

ГРЕКО-СКИТСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Групи племен, що заселяли степову частину України в добу існування надчорноморських грецьких колоній, стояли в жвавих торговельних стосунках з греками і, здобуваючи від них різні мистецькі твори, самі підлягали впливам високого грецького мистецтва.

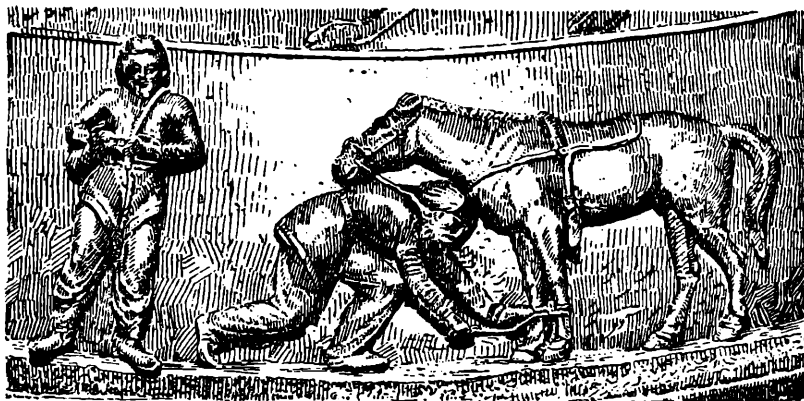
За словами Геродота, величезні надчорноморські простори від Дону аж до Дунаю заселяв напівкочовий, напівсілий народ, що його греки назвали скитами.

Цей народ, правдоподібно іранського походження, з'явився тут майже одночасно з греками і змішався з попереднім населенням — кіммерійцями і таврами. Як вважає Геродот, з цього змішання постали тавро-скити.

Домінуюче становище серед скитських племен займали мандрівні скити, які жили на схід від Бористену (Дніпра), і царські скити, що мандрували між Доном і Дінцем.

На захід від Дніпра жили осілі хліборобські племена скитів — аллазони та калліпіді, що звалися геллено-скитами.

Всі ці племена, означені греками однією назвою скитів, насправді були різного походження. Вже сам Геродот поділяє їх на мандрівних і осілих, хліборобських. Перші були войовничі; вони, правдоподібно, брали участь (як допоміжне військо) в греко-перських війнах і підпорядковували собі інші племена, а другі — споконвічні хлібороби — були з греками в добрих стосунках і з бігом часу піддавались їх культурним впливам. Ототожнення греками всіх народів на українських

Деталь чортомлицької вази з зображенням сцени зі скитського життя
Detail of the vase from Chortomlyk with scenes from the life of the Scythians

землях і підведення їх під одну загальну назву скитів відзначене і в нашому старокняжому літопису: „Улучи (утличі), тиверцы сѣдяху по Днѣстру оли до моря, суть гради ихъ и до сего дне: да то ся зваху отъ грекъ Великая Скуфь”. Уличі і тиверці, як відомо, були слов'яни.

Досить повне уявлення про побут і мистецтво скитів (помінувши описи, дані їх сучасниками) творять спорадичні розкопи численних скитських могил на великому терені півдня України — від Кубані до Київщини та Поділля.

В деяких із цих могил було знайдено багато коштовних скитських окрас і різних цінних речей з бронзи, срібла і золота в характеристичному скитському, т. зв. звіринному стилі. Серед них подібують-

Т. зв. никопільська ваза, знайдена в Чортомлику (Запоріжжя), IV ст. перед Христом (срібло).

Silver vase found in the Scythian grave of Chortomlyk, near Nikopol. (Zaporizhska) IVth century A. C.

Золота ваза з Куль-Оби (коло Керчі).

Golden vase from Kul-Oba (near Kerch)

Деталь з Куль-Обської вази, на якій зображено сцени зі скитського життя.
Detail of the vase from Kul-Oba with scenes from the life of the Scythians.

ся і високомистецькі твори, що яскраво підтверджують гелленізацію скитів.

Дуже своєрідний стиль скитської звіринної орнаментики, що зберіг свої відмінні риси протягом досить довгого часу процвітання його на просторах Чорноморського степу (VII ст. перед н. е. — III ст. н. е.), постав на ґрунті попереднього, правдоподібно дуже довгого періоду свого ставання і розвитку.

Серед різноманітних, якимось дивовижно трактованих, але реалістичних зображень свійських тварин, хижих звірів, птахів та риби, у скитській орнаментіці дуже часто подібуються фантастичні подоби грифонів, драконів, а також звірів та птахів з людськими головами, тощо.

В більшості оздоблених речей впадає в око висока вправність майстра, добре розвинене мистецьке чуття і своєрідна стилізація, а в деяких виробах — нахил до декорування всієї площини предмету.

Інші вироби (переважно з золота) інколи мають ще й емалеві поліхромні прикраси. Подібуються також речі, які вирізняються надзвичайно високим, властивим грекам, мистецьким обробленням. Є, щоправда, поміж них і предмети, грубо виконані за грецькими зразками, але трапляються також вироби в скитському стилі, що їх виконали

Бронзова оздоба,
знайдена на Васю-
тинській горі к. Керчі

Finery of bronze,
found on Mount Wa-
siutyn near Kerch

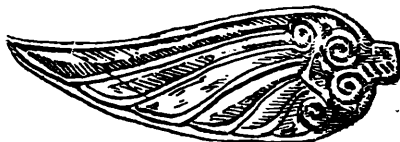
Золота оздоба з зображенням скитських побратимів.
Куль-Обська знахідка.

Golden finery with representations of Scythian kinsmen.
Found in the Scythian grave at Kul-Oba

Золота бляшка з доби кінської збруї, знайдена на Полтавщині.

Plate of gold of the decorated harness, found in the district of Poltava

греки. Отже, останнє явище можна пояснювати зворотним впливом скитського мистецтва на грецьке.

Хоч засадниче греки впливали на створення скитського стилю великою мірою, проте цей стиль виник ще задовго перед грецькою колонізацією нашого Чорномор'я. Наслідки досліджень над генезою скитської звіринної орнаментики встановлюють місце її зародження — Малу Азію.

Дуже споріднені зі зразками скитського мистецтва є закавказькі бронзові оббивки до поясів, знайдені на Кубані, в Терській області та в інших місцях Кавказу. Подібуються вони також і на Київщині. Зображення на цих оздобах дуже фантастичні. Серед них фігурують якісь дивовижні тварини з двома головами, хвости деяких тварин кінчаються гострими трикутними листочками або зміїними головами, часом на кінцях ніг твари зображено голови грифонів; подекуди бачимо на цих предметах, як звірі нападають і шматують одне одного.

Як вважають деякі дослідники (Фармаковський, Павлуцький), ці мотиви звіринного орнаменту з'явилися під впливом геттитського (хеттського) стилю (X ст. перед н. е.).

У хеттів звіринний стиль набув пишного розвитку в зв'язку з

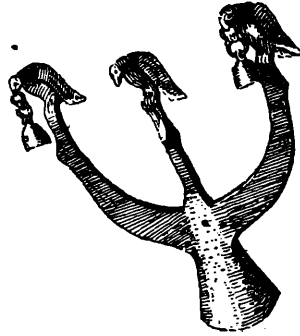

Скитська золота оздоба, з Кубані

Golden Scythian finery from Kuban

їх віруваннями — тваринні зображення були в них відповідними релігійними символами (як і в асиро-вавилонському мистецтві).

З тих же малоазійських джерел витворився і грецький йонський стиль, але греки-йонійці ушляхетнили при цьому і малоазійську

Тризуб з птахами і дзвіночками, знайд. коло Олександрополя на Запоріжжі.

Tridents with birds and little bells, discovered near Oleksandropol in Zaporizhsha

звіринну орнаментику і тим заклали підвалини до відповідної античної ремінісценції в скитському мистецтві.

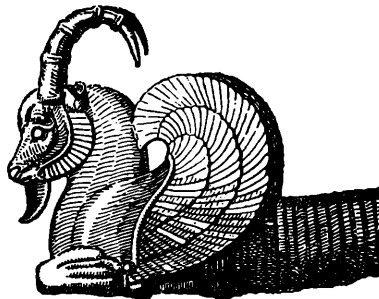
Пізніші стилізовані мотиви звіринної орнаментики широко застосовувались у середньовічній Європі, де вони в поєднанні з плетінковим орнаментом лягли в основу романського стилю.

Дуже велику мистецьку вартість становлять надзвичайно цікаві вироби, знайдені під час розкопів скитських могил — Солохи, Куль-Обської та Чортомлицької.

В могилі Солоха разом з різними дрібними виробами з золота знайдено один з найкращих взірців скитського мистецтва — голов'яний гребінь, на короні якого з виключною майстерністю та своєрідним смаком зображено фігури людей і звірів.

Золота ваза, знайдена в Куль-Обській могилі (коло Керчі), є високомистецьким твором грецького, як досі вважають, ювелірного мистецтва. На ній дуже образно змальовано сцени з вояцького життя скитів.

Скитський побут, на цей раз пастуший, досить живо зображено і на срібній вазі, знайденій у Чортомлицькій могилі (Запоріжжя).

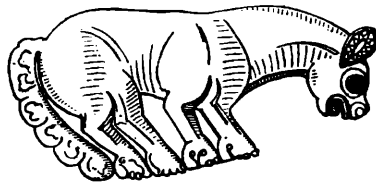
Скитський срібний Scythian silver rhyton, знайд. біля Thon, discovered near Temryuk on Kuban. Temryuk (Kuban)

Браслет, знайд. у Великій Близниці. Bracelet, found at Velyka Blyshnyza

Чи ці надзвичайно шляхетні вироби в грецькому античному стилі виконані були на замовлення скитських царів, чи вони виготовлялися греками спеціально для торгівлі зі скитами — це питання другорядне. Зате дуже цікавим є питання, хто саме виконував вази з рельєфними зображеннями сцен зі скитського побуту. Якщо їх виконували не скити (серед яких були першорядні майстри, що могли дорівнювати грекам своєю мистецькою умілістю), а грецькі мистці, то останні мусіли б докладно знати побут скитів, їх вдачу, одяг, оздобу, зброю тощо.

До скитської доби належать також монументальні пам'ятники — висічені з каменю людські постаті (в натуральну величину людини

Скитська золота нагрудна бляха з емалевою оздобою. Golden Scythian pectoral adorned with enamel

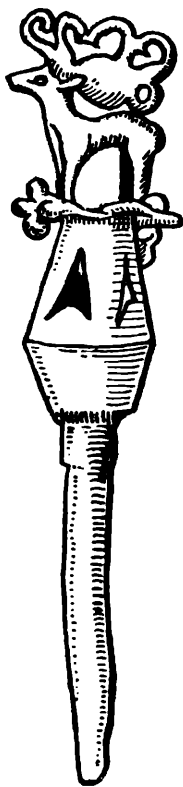
або й значно більшого розміру), що їх відносять до т. зв. Мегалітичної культури. Цих пам'яток, загалом знаних у народі як „кам'яні баби”, що й досі є дуже багато по всій південній Україні — від Дністра та Карпат і до Кубані та Кавказу.

Кам'яні баби на цих теренах України ставлено різними народами також і перед скитськими, і після скитських часів. Проф. П. Курінний поділяє її на три основні групи: 1) кіммерійські (1500—800 рр. перед н. е.) з характеристичною ознакою — руки на грудях, 2) властиво скитські — з ритонами (VIII ст. перед н. е. — III ст. н. е.) і 3) половецькі — з посудом на животі (1060 — 1240 рр. н. е.).

За теорією проф. М. Веселовського, половецькі кам'яні баби або „балбали” — це були портретні зображення ворогів, що ставились на

ханських чи князівських могилах, щоб вони служили своїм переможцям після їх смерті.

На протилежність до цієї теорії проф. П. Курінний вважає, що „кам'яні баби” являють собою зображення половецьких князів і княгинь, встановлені на їх же могилах. На доказ наводиться факт знайдення баб у Києві на місці, де був похований Туторкан (початок XII ст.).

Навершя прапора,
знайдене в Костром-
ській станиці на
Кубані кінець V,
початок IV ст.
до н. е.).

Top of a flag, dis-
covered in the Kos-
sacks' settlement in
Kuban' (end of the
Vth, beginning of the
IVth century A. C)

МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ-РУСИ ЗА ПЕРЕДХРИСТИЯНСЬКИХ ЧАСІВ

Про давньоукраїнське мистецтво перед часами розповсюдження в нас християнства ми маємо тільки дуже уривчасті відомості з літописних джерел та описів подорожників.

Пам'яток українського стародавнього культу — за винятком кількох одиничних статуй — ще не знайдено. Від часу запровадження в нас християнства поганські ідоли були знищені. Літописні „капища” і „требниці”, що були спеціальними місцями, де встановлювано різьблені зображення язичницьких богів, можливо, являли собою храми або щонайменше відкриті ротонди чи павільйони. Виявлений на княжому дворі в Києві археологом Хвойкою в 1890-х рр. круглий кам'яний фундамент з чотирма прямокутними виступами, розташованими по сторонах світу, правдоподібно був основою язичницького храму.

Слов'яни обожнювали сили природи. Головним богом, володарем світу, вони вважали громовержця Перуна (від давньоукраїнського слова пяряті — бити), що уособлював сонце — творче джерело всього життя на землі. Дуже популярними богами були Даждьбог, Сварог і Велес. Особливою шаную користувався бог вогню — Сварожич. Проте стародавні боги на Україні-Русі не всі були місцевого походження.

Кам'яні баби з українських степів (Київ)

Female figures of stone, from the Ukrainian steppes (Kiev)

Поруч Перуна і Даждьбога (богів сонця) почитувано рівнозначного їм Хорса, який був богом сонця народів центральної Азії, відки походять імена Хоресм, Хорасан. Інше божество — Сімург (або слов'янський Симарль) згадується в епосі народів Центральної Азії. Згадувана в літописах Мокошь — богиня фінського племені, звідки походить і назва Мокша. Отже, ще в ті часи наші предки відзначались віротерпимістю і легко приймали до сонму своїх богів божества інших народів.

Деякі з богів мали спільні прикмети, наприклад: Лада, давне слов'янське божество, була богинею урожаю, щерти, багатства й фантазії; Даждьбога величали богом сонця і тих самих сутностей, що й Лада, Стрибога — богом вітру і ще якихось явищ, а Велес, бог скотарства, був водночас і богом поезії, багатства, грошей і торгівлі. Автор „Слова про Ігорів похід” називає руський народ великим нащадком Даждьбога, Бояна — внуком Велеса, а вітри — внуками Стрибога.

Чи всім цим богам вирізьблювались їх відповідні зображення — невідомо, але в кожному разі з літопису знаємо про існування в Києві за князя Володимира Великого різьблених зображень кількох богів:

„И нача княжити Володимерьъ въ Киевѣ единъ и постави кумиры на холму, внѣ двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усь златъ и Хърса, Даждьбога и Стрибога и Симарьгла и Мокошь” (П. С. Р. Л., I, 34). Посланий кн. Володимиром Великим до Новгороду боярин Добриня також поставив кумир Перуна над рікою Волховом. Треба гадати, що різьблених зображень богів було досить багато по містах та селах передхристиянської України-Руси.

Отже, літопис розповідає і про поліхромну пластику язичницьких ідолів (згадка про дерев'яне зображення Перуна з срібною головою і золотими вусами).

Крім дерева та металів, уживали на вирізьблювання подоб богів також і камінь. Відомий гранітний стовп з зображенням людської

Кам'яні баби з українських степів.

Female figures of stone, from the Ukrainian steppes

голови, знайдений у Новгородській області, являє собою, можливо, нарочитий примітив. Площини обличчя цього бога витесано майже під прямим кутом, а рот і ніс відмічено просто ударами широкого різака по каменю. В типі обличчя дехто з дослідників бачить відгомони античного стилю. Зазначене зображення можна поставити у зв'язок з оповіданням арабського подорожника X ст. ібн-Фадлана про стовпоподібні язичницькі ідоли у наших предків.

Знайдене р. 1848 в річці Збручі (поблизу Личковець і гори Солохи) різьблене з місцевого каменю-вапняка зображення староукраїнського бога Світовида або, як його ще звать, Святовид (проф. Курінний) являє собою також стовп висотою 2,70 м., з чотирма обличчями на кожному з чотирьох ребер, під однією шапкою. Всі сторони стовпа покриті примітивними плоскорізьбами, розмежованими на кілька ярусів. Верхня частина стовпа зображує властиву постать бога. В другому (згори) ярусі вирізьблено коня і шаблю, нижче — людські (жіночі) фігурки, що, взявшись за руки, ніби справляють хорівід навколо зображення бога і, нарешті, в долішньому ярусі — три людські постаті в молитовній позі, з піднесеними догори руками. Всі ці рельєфні зображення сприймаються окремо, бо вони відмежовані одне від одного поличками-карнизами.

Майже водночас зі збручанським Світовидом було знайдено (р. 1850) в с. Липиці коло Рогатина різьблене з каменю зображення язичницького бога. Як і Світовид, він має чотири голови, але до того ще й чотири ноги. Місцевий парох звелів переробити його на хрест, що й досі стоїть на чотирьох ногах у с. Лопушні поблизу Рогатина. В Дрогобичі, в стіну міського костелу вмуровано якийсь різьблений з каменю фрагмент з зображенням голови і рук — також ніби якогось стародавнього бога (М. Голубець, „Українське Мистецтво”).

Дуже цікавим є відкритий археологом В. Антоновичем рельєф, висічений на скелі в с. Буші над річкою Мурафою (на Поділлі), також, можливо, належний до передхристиянських часів княжої України. Щоправда, проф. Д. Щербаківський це заперечив, вбачаючи в чоловічій постаті цього рельєфу св. Онуфрія. На рельєфі в досить примітивному вигляді зображено чоловіка, що з піднесеним жертвним келехом стоїть на колінах перед священним деревом, на якому сидить півень. Позаду, за фігурою стоїть на підвищенні олень, якого приведено в жертву богові. Все ж найімовірніше, що цей рельєф є пам'яткою язичницької доби, бо священні дерева, птахи і звірі були об'єктами, яким поклонялись наші давні предки-язичники.

Загальновідомим є також належний до поганських часів ріг допиття, що його знайдено в т. зв. Чорній Могилі в Чернігові. На срібному окутті цього рога виритувано сцену полювання і фантастичних грифонів з гадами. Все це вкомпоновано в плетеному стилізовано-рослинному візерункові, що має багато елементів арабського характеру. З усього в цій композиції видно, що вона є місцева переробка греко-східних мотивів.

Те саме можна сказати і про згадані вище кам'яні різьби язичницької доби (новгородський ідол, Світовид, рельєф на скелі з с. Буші).

Символіка цих різьблених зображень передана небагатьма елементарними геометричними відношеннями площин. Примітивізм форм і зображень на цих різьбах, можливо, був продиктований свідомою архаїзацією, обумовленою вимогами староукраїнського культу. Консерватизм і традиційність в релігіях є фактом загальнознаним. Нарочите спотворення форм і надання зображенням богів якоїсь таємничості і суворости ми й досі спостерігаємо в деяких релігіях (напр., буддійській).

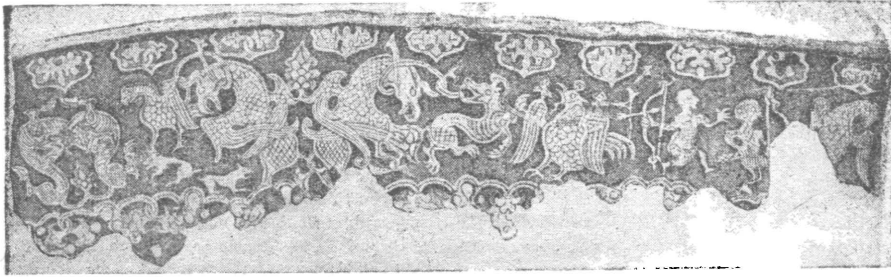
Але разом з цим примітивізмом ми помічаємо в наших стародавніх язичницьких різьбах, рівнож як і в ранньохристиянському мистецтві України-Руси, безсумнівний вплив античного мистецтва, поєднаний з східними мистецькими формами. Дуже можливі впливи античного мистецтва ми завважуємо і в дрібних утворах сусідньої з нами литовської культури (напр., статуетка Пержуна з блискавицею в руці — порів. з нашим Перуном — що нагадує античну архаїку).

В усякому разі чотиририликі стовпоподібні боги передхристиянської України-Руси нагадують античні герми. Чоловічі постаті в нижньому ярусі Світовида з піднесеними руками, що підтримують своїми головами плиту-карниз, мають щось спільного з атлантами і теламонами, а грифони, зображені на срібному окутті рогу з Чорної Могили, також дуже розповсюджені в античному мистецтві. І немає нічого в тому випадкового. На Україні-Русі стикалися різні мистецькі впливи сусідніх, більше або менше культурних народів, і вже в ранній порі давньоукраїнського мистецтва ці впливи, сприймаючись нашими предками стосовно до їх смаку і потреб, знаходили свій конкретний вияв.

Проте ми досі знаємо тільки згадані вже тут зразки мистецтва передхристиянської України-Руси, що були виконані десь на провінціях. На жаль, майже нічого не можемо сказати про витвори перед-

Різьба на скелі з с. Буші (Поділля)
Sculpture on the rock in the village of Busha (Podolia)

Срібна оправа турового рогу до пиття. З розкопів Чернігівської, або т. зв. Чорної могили (за Самоквасовим).

Silver mounting of a drinking horn, made of bison horn. (From the excavations at Chernykhiv from the so-called Chorna Mohyla (according to Samokvasov)

християнського мистецтва в столичному Києві, Чернігові та в інших більших містах. Серед ілюстрацій кенігсберзького літопису є зображення цілої події — присяги князя Ігоря з приводу його договору з греками 945 р.; на одному боці малюнок показано присягу князя і частини його дружини язичницького віроісповідання перед статуєю бога Перуна, а на другому — його ж присягу з частиною дружинників — християн перед церквою св. Іллі, що вже тоді існувала в Києві. З цієї ілюстрації довідуємося про зовсім відмінний характер різьби Перуна. Це вже не збручанський чи новгородський примітив. Хоч який є наївний малюнок події, а все ж можна зробити собі висновок про завершеність і досконалість цієї різьби. Тут бог Перун зображений у вигляді статуї з стрілами в руках (громовержець), за постамент для статуї править скаміла капітелю якоїсь (круглої або квадратної) колони. На нижню частину колони оперто меч, спис і щит, наявність яких, очевидно, диктувалась ритуалом присяги.

З якого матеріялу була виконана ця складна різьбарська композиція, нам невідомо, хоч з розповіді літописців знаємо, що срібла і золота не шкодували наші володарі на прикрасу великокняжої столиці.

А як виглядали два срібні ідоли, що їх знайдено в Чернігові, коли копали копані під фундаменти для дзвіниці Борисоглібського собору в 1702 році? За наказом гетьмана Мазепи їх перетоплено на виготовлення царських врат до того ж собору в Чернігові. Чи зберігся десь якийсь малюнок з них або принаймні опис? Якщо вони були, то їх, мабуть, змішали з землею і попелом Меншіков та його „вандали” — разом з цілою високовартісною збіркою гетьманської палати в Батурині.

Отже, не сміємо робити остаточних висновків тільки на підставі випадково виявлених зразків провінційного мистецтва передхристиянської доби княжої України. Повніші і ширші дані про це мистецтво стануть нам відомі в прийдешньому від наших археологів, після наступних знахідок і студій. А проте і тепер можна беззастережно сказати, що мистецтво наших предків-язичників було досить розвинене в усіх його галузях, бо без цього розвитку не міг раптово настати такий блискучий розквіт нашого ранньохристиянського мистецтва — на

грунті тільки Візантії чи якихось сторонніх домішок східних мистецьких впливів.

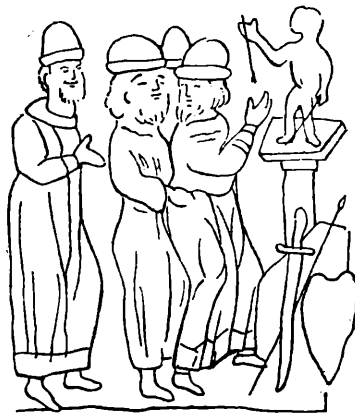
Суворі державні заходи, скеровані на знищення язичництва після адоптації християнства, позбавили нас дуже цінних матеріалів для поглиблених студій над вірою наших предків і тогочасним культурним мистецтвом.

А втім християнство було сприйняте нашими предками в своєрідний спосіб, як і всі інші інновації, що приходили самі собою (напр., різні сторонні впливи) або що були спеціально запроваджені державним порядком.

Хоч ні один з середньовічних народів не мав стільки культурних впливів, як мала в тій порі Україна-Русь, проте спроможність нашого народу творити свою власну культуру і трансформувати все, що запозичалось від інших народів, має чіткий і переконливий вираз у нашому стародавньому мистецтві і народніх звичаях.

Культ старих богів існував ще довгий час. Ще й дотепер свята нашого народу являють собою пережитки язичництва. Святкування нового року сполучилося з язичницьким святом весни і збігається з християнським Різдом; ритуальна сторона цього свята ще заковує явні сліди язичництва. Т. зв. „посівання” на новий рік є ритуальним моментом стародавньої язичницької молитви про надання багатства і доброго врожаю в наступному році.

Літні язичницькі свята приведено було в зв'язок з теперішнім днем св. Івана — так, як і свято Великодня було скомбіноване з святами сонця і Перуна-громовержця. Святий (великодній) тиждень називався тижнем грому — і якщо цей тиждень був громовий, то він приносив урожай. Перун, бог грому, був заступлений пророком Іллею. Свято Ярила — старослов'янський день на пошанування весни —

Присяга кн. Ігоря з дружиною перед зображенням Перуна з приводу договору його з греками (з Кенігсберзького літопису).

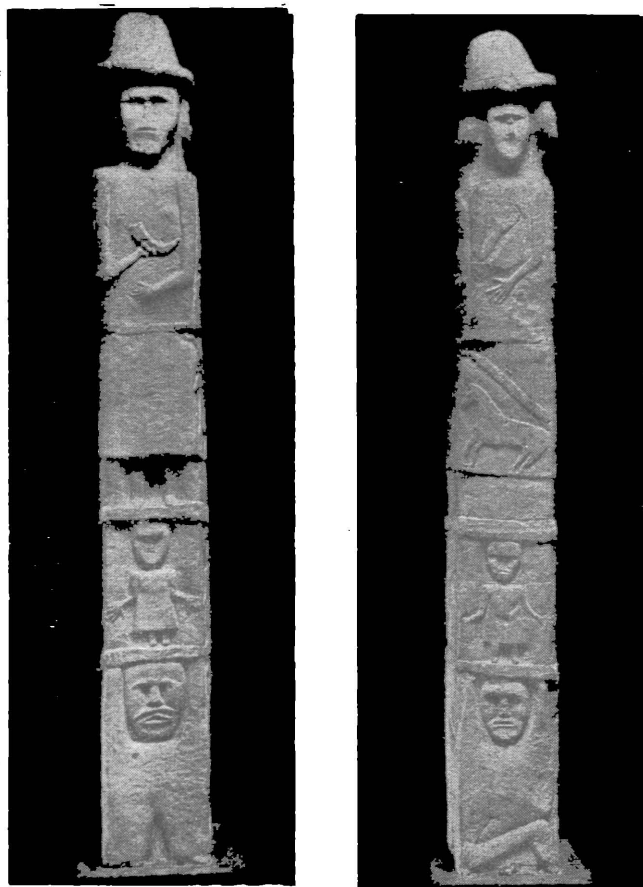
Prince Ihor with attendance taking an oath before the image of the heathenish God Perun, on the occasion of his treaty with the Greeks

збігається з днем останньої скоромної їди перед постом. Свято богині Лади припадає на т. зв. Хомову неділю. П'ятниця теж була святом на честь Лади (ще в XVI ст. п'ятниця була більшим святом, як неділя).

Т. зв. в народі злий дух відповідає язичницькому богові зла. Створені українською мітологією русалки, мавки, відьми, чаклуни, домовики та ін. — це все медіуми злих духів у понятті народу.

Надзвичайно багато форм українського орнаменту походить з часів передісторичних. Найцікавіші і самобутньо-характеристичні форми орнаменту створили наші предки в період передхристиянський, коли оздоблювано речі, виконувані в зв'язку з культовими моментами або з приводу різних урочистостей.

Так, наприклад, вишивка, що й досі є кінцевим і незмінним компонентом української народної одягу, прикрасою найрізноманітніших речей хатнього вжитку і оздобою інтер'єру української хати та церкви — відіграла за передхристиянських часів далеко не маловажну роль. Під час виконання релігійних обрядів вишиті рушники як святі приносини вішали на священних деревах на знак пошанування тих сил, що живуть у рослинному світі — „дуплинамъ деревянымъ вѣтви обрусцемъ обвѣшивающе, и симъ поклосяющеся”. Як загально відомо, обряди стародавньої української релігії залишилися в народньому побуті і до теперішніх часів; як і за минулих віків, руш-

Збручанський Світовид. Фасада і боковий вигляд.

Likeness of the pagan idol Svitovyd, discovered in the River Sbrutsh (Galicia). Front and side-view

ники чіпляють на хатніх і церковних іконах, на портретах визначних діячів, на могильних хрестах тощо.

В деяких околицях західньоукраїнських земель заховався звичай, що вдова кладе вишитий рушник до труни свого померлого мужа. Вишитий рушник був також давнім, традиційним атрибутом на заручинах і сватанні (подавання чи властиво перев'язування рушниками сватів і весільного старости).

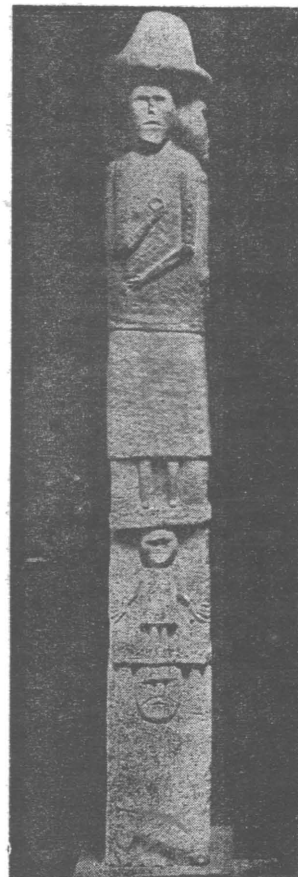
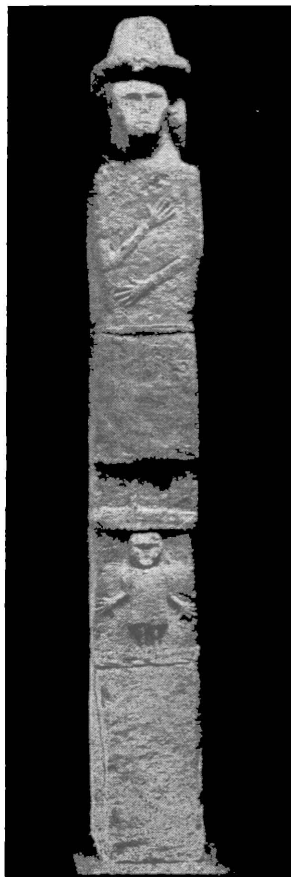
До цього часу на Україні ще збереглася традиція розписування і малювання писанок. Початки цієї традиції також губляться десь далеко в передхристиянських часах, тому поширення цієї галузі мистецтва багато дослідників ставить у зв'язок з язичницьким культом сонця.

Символом бога-сонця було яйце, на якому зображувались відповідні знаки, що в свою чергу символізували прикмети цього божества.

З прийняттям християнства ця традиція поєднується з Великоднем, найбільшим християнським святом, святом радості і світла, а що хрест став символом християнства, то його зображують відтепер на писанках дуже часто, часами в вельми архаїчних формах, у поєднанні з іншими орнаментальними мотивами.

Найархаїчніші форми хреста — разом з іншими мотивами, як от

Збручанський Світовид. Вигляд ззаду і збоку.

The pagan idol Svityovid. As seen from before and aside

трикветр (троячок), гачковий хрест (свастика) і розета — ведуть свій початок ще з трипільської доби.

Свідомством того, що українська писанка сягає своєю традицією в дуже далекі, перехристиянські часи, є різноманітні обряди, народні повір'я і весняні забави („веснянки“) зв'язані з писанкою. Все це залишилося і після офіційного запровадження християнства і триває дотепер.

Орнаментальні мотиви, що кореняться своїм походженням ще в кам'яній добі, збереглися до цього часу не тільки на наших писанках і вишивках, а також і в інших галузях українського народного мистецтва, наприклад, у ткацьких виробках, кераміці, дереворізьбі тощо.

В житловому і господарському будівництві після офіційного запровадження християнства мало що змінилося. в своїй основі воно залишилось таким самим, яким було і за язичницьких часів. Будували житлові будинки переважно з дерева, — там де не бракувало лісу. В степовій частині України-Руси користалися глиною, з якої виробляли вальки або саман, а в інших місцевостях (Надчорномор'я, Галичина та ін.), де було досить каменю, будували муровані будинки.

Муровані княжі палаци (тереди) будувались і в Києві, хоч камінь на їх будівництво доводилось довозити здалека (головно з Волині), бо в Києві природного каменю немає. Були муровані будівлі і в Чернігові. Княжий палац, в якому жили князь Ігор, його дружина Ольга та кн. Святослав, був поверховий, мурований і розкішно оздоблений, як відомо з археологічних розкопів, фресками та мозаїками.

З часу запровадження християнства, коли була засвоєна візантійська будівельна техніка, в мурованому будівництві стали широко застосовувати склепіння і копули. До того часу перекриття приміщень було горизонтальне (з дерев'яних балок).

В наші часи розкопками виявлено рештки житлових будинків перед-християнської доби. Звичайні міські будинки були зовсім подібні своїм пляном до сьогочасних українських хат.

Коли будували Дестинну церкву в Києві, то її так спеціально розташували на будівельній ділянці, щоб один з віктарів церкви потрапив на рештки хати київських першомучеників-християн Івана та Федора, замучених язичниками р. 983. На це є пряма вказівка літопису:

... „и творяше потребу кумиромъ съ людьми своими; и рѣша старьци и боляре: Мъчемъ жребьи на отрока и на дѣвицю; на него же падеть, того зарѣжемъ богомъ.“ И бяше Варягъ единъ, и бѣ дворъ его, идѣже есть церкви святыя Богородица, юже содѣла Володи-меръ” (Лаврент., ст. 50).

Археологічними розкопками виявлено одну половину фундаментів цієї хати і частину сінєй. Реконструюючи її правдоподібний симетричний плян, приходимо до висновку, що це була типова українська, збудована в зруб з дерева хата, поділена сіньми на дві світлиці. Тобто зовсім була ідентична з сьогочасними селянськими хатами на Україні.

Існували, правдоподібно, і язичницькі храми, але не слід думати, що від часу офіційного запровадження християнства вони були зруйновані. Їх могло бути чимало і всі ті храми легко можна було вико-

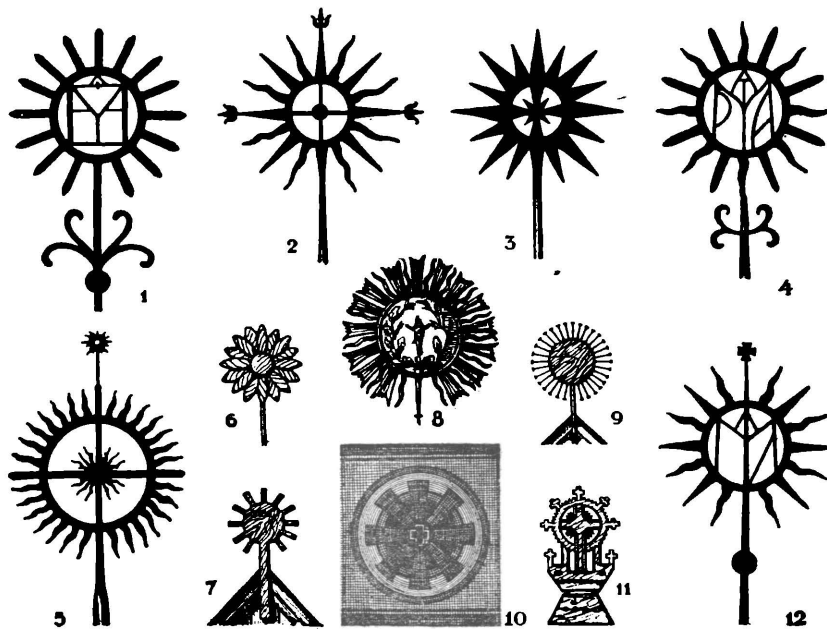
ристати під християнські церкви. Язичницький храм, мабуть, був увінчаний зображенням сонця — символом бога Перуна.

З настанням християнства зображення сонць поступилися своїм місцем хрестові. Проте ці „сонця” або т. зв. рипіди не були зовсім викинуті з ужитку. Їх залюбки застосовували як декоративний мотив.

Відповідно стилізовані та орнаментовані „сонця” подибуємо дуже часто в українському народньому мистецтві — в дереворізбї, металічних виробах, кераміці, писанках тощо. Бачимо їх також на фресках і мозаїках XI—XII ст. катедри св. Софії в Києві та в інших храмах.

В архітектурі гетьмансько-козацької доби стилізовані „сонця” — рипіди, були улюбленим декоративним мотивом.

На українських церквах цієї доби і пізніших часів церковні бані часто-густо увінчувалися чудовою композицією поєднання хреста з „сонцем”.

Декоративні мотиви в українському мистецтві, що евентуально походять з зображення бога-сонця за поганської доби. 1 — 5, 12) Рипіди або т. зв. «сонця» — зовнішні оздоби українських храмів XVII—XVIII ст. 6), 7), 9) Оздобы дахів галицьких і буковинських хат. 8) Мідяна патериця з церкви в с. Лути (повіт Надвірна), XVII—XVIII ст. (з матеріялів проф. П. Мегика). 10) Декоративний мотив сонця на арці катедри св. Софії в Києві (мозаїка XI ст.). 11) Дерев'яний різьблений хрест з Буковини.

Decorative designs of Ukrainian art, supposed to be derived from the images representing God Sun during the Age of Paganism. 1)–5), 12) Ripids or so-called “suns”, outside decorations of Ukrainian churches. XVIIth—XVIIIth century. 6), 7), 9) Decorations of roofs as they were found on huts in Galicia and Bukovina. 8) Ecclesiastic implement of copper, as used for processions, shaped like a sun, from the church of Luhu (district of Nadvirna), XVIIth—XVIIIth century (from the materials of Professor P. Mehyk). 10) Decorative sun-like ornament on the arch of St. Sophy's Cathedral in Kiev (mosaic work, XIth century). 11. Carved wooden cross from Bukovina.

Supplement to „Czas“/„The Time“ Authorized by EUCOM HQ. Civil Affairs Division
11. March 1948.

